

6504

6505

6506

6507

6508

6509

6510

Unpublished

1912-1913

1912-1914

151-157

թեոդոսի

153
այ

Ա Տ Ր Պ Ե Տ

ԺԱՌԱՆԳՆԵՐ

(ՊԱՏԿԵՐ ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՅ)

Ն Ո Ր Ն Ա Խ Ի Ջ Ե Ի Ա Ն

Տպարան եղբ. Ս. և Յ. Աւագեանների.

Типографія Бр. А. и С. Аваковых.

1899

1892

Հ. Մ. Գ. Զ. Ա.

ԴՅՄՔՄԱՌԱՆ

ՕԳՅՈՒՄ ԴՅՄԱՆՍԻՅԱՆ ԴՅՈՒՄ

Дозвол. цензурою. С-тъ Петербургъ, 21 Сентября 1898 г.

(2556. 52)

153-2015

1893

ՀԱՅԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ք Է Հ Ա

(Քէօխա—տանուէր)

Ա.

— Ես ողջ, առողջ, թողնեմ, որ Կարճ-Փհանի աղան՝ այն խնդրա Մինասը քէհաութիւնը ձեռքիցս խլէ։ Ես, Ամիրխան քէհաի փէսաս, եօթը պորտով քէհանէրի օջախի վերջին ծուխը, իմ աներօջ գգիրի որդու առաջ գլուխ իջեցնեմ... 2է, աւելի լաւ է չապրել, քան թէ Մինասի հրամանները կատարել։ Եօթը տարւայ մէջ տասնը եօթն անգամ ես մտրակիս տակ նրա մէջքի կաշին եմ պոկել, հիմի ինչպէս նրա առաջ վիզս ծռեմ... Անօրէն ծխեր, Թէմրանը կը վառեմ, ողջ գեղը մոխրի կոյտ կը շինեմ, ծծի կաթնակերներին ու անդամալոյծներին անգամ չեմ խնայել և չեմ թող տալ, որ ձեր կամքը կատարւի, ձեր նոր ընտրածը իմ գլխին հրամաններ կարգայ։ Դուք ձեր ուզածն արիք, այն խնլոտին հաստատել տւիք, արդար իրաւունքս ձեռքիցս խլեցիք, դէհ, տեսներ, կը կարողանաք ձեր նպատակին էլ հասնել, թէ ոչ... Այսպէս շարունակուեմ էր Քէալաշը՝ նախկին քէհան իւր մենախօսութիւնները շարութիւն ման գալով և ազահարար շիրութից ծխախոտի ծուխը ծծելով, երբ ներս մտաւ նրանց մշակ Մրօն ու ասաց թէ— 2իերը պատրաստ են։ Պաշտօնանկ քէհան իսկոյն տուն մտաւ և

լաւ գինեւուց յետոյ դուրս եկաւ, նստեցին ձիերն և Մրօի հետ ճանապարհ ընկան գէպի Քղի՝ գաւառական աւանը:

Թէմրանցիները վախ չունէին իրենց նախկին բռնաւոր քէհայից, վալիից հրաման էին գուրս բերած դայմադամի վրայ, որն իսկոյն գիւղի վարչութեան ղէկը յանձնել էր Մինասին, որին գիւղացիք սրտանց յարգում էին նրա արդարասիրութեան համար: Դայմադամը չէր կարող միջամտել այս դատում և Քէալաշն էլ երբէք չէր կարող գրաւել գիւղացոց, որ կարողանար կրկին բարձրանալ գիւղապետութեան բարձին: Կաշառակերութեան, անիրաւ պահանջների, անտեղի տուրքերի և հարկերի վերջ էր տրւել, վաշխառուները, հարկահանները, մուքաշիրները (աշար—տասանորդ հաւաքող) էլ իրենց ընկերակից չունէին Թէմրանի քէհա Քէալաշին և գիւղացիներն ազատւել էին քէհաի արտերը ամենից առաջ անվարձ վարելուց, ցանելուց, քաղելուց ու կրելուց:

Յայտնի բան է, այս բոլորը մեծ ցաւ էր Քէալաշի համար, բայց նրան աւելի վշտացնում էր իւր պարտութիւնը, նա գլխակոր չէր կարող տանել իւր զրացիների ծաղրալի արհամարանքները: Քէալաշը անդադար մտաւորում էր իւր նեփոյը նեղ կածաններից, ժայռոտ գառիվայրներից թէ վեր, թէ վար գէպի նպատակատեղին, անմոռնջ և մտադրադ: Նոյն օրը, երկու—երեք ժամից յետոյ մի նեղ ձորից մտան Քղի աւանը և ծուռ ու մուռ փողոցներից անցնելով բարձրացան գիւղի ամենաբարձր թաղը, ջրաղացների շարքում, նախկին թնդանութի ձուլարանի մօտ, և մի փոքրիկ խրճիթի առաջ ձիերից իջան: Այդ միջոցին խրճիթից դուրս

եկաւ մի թխադէմ կին, որն աղբի քիօցը շալակը կտուրն էր բարձրանալու, աթար թխելու համար:

— Փաթի, Մամօ բէգը տանն է, հարցրեց Քէալաշը, որին փոխանակ պատասխան տալու, քրդունին կեղտոտ շալակի պոչով երեօր մասամբ ծածկեց և խրճիթի դուռը կիսատ բանալով կանչեց ամուսնուն:

— Կօռօ Մամօ, Կօռօ Մամօ (ծն Մամօ) և առանց ուշք դարձնելու իւր անկոշ հիւրերին, առանց քաշելու գնաց իւր գործին:

Մի քանի վայրկեանից յետոյ դուրս եկաւ Մամօն, հիւրերի ձիերը ներս քաշեց, հրաւիրեց ախոռի օդան և նրանց տակ խոտերի վրայ երկու կտոր պատրած խսիր փռելով նստացրեց: Թէ ինչ խօսեցան, կամ ինչ պայմանաւորութիւն ունեցան, յայտնի չէ, բայց նոյն գիշերը մի լաւ մոշտակ գնեց Քէալաշը Մամօի համար, հանեց նրա հագլի վալասներն ու չլերը, նոր լաթերով զուգեց, զարդարեց և առաջ ընկած տարաւ դայմադամի մօտ: Դայմադամը Քէալաշի խնդիրը չը մերժեց ու նրա ծրագրի համաձայն մի թուղթ գրեց Վալիին, յայտնելով որ անհաժեշտ էր մի օգնական ունենալ Թէմրանի նման հարկւր քսան տնւոր հայ գիւղում, որը մի երկու տասնեակ հայ գիւղերով էր շրջապատւած: Նամանաւանդ որ այդ օգնականը ծանրանալու չէր զանձարանի վրայ, Մամօ բէգը առաջարկում էր իւր պատրաստականութիւնը՝ անվարձ ծառայելու խալիֆին ու երկրին: Դայմադամի առաջարկութիւնը այնպիսի ձև ունէր, որ վալին չը կարողացաւ մերժել և մի ամիս չանցած վիլայէթի մէջլիսի (ժողով) կողմից հրամանագրեց դայմա-

դամին. յանձնել Մամօնին Թէմրանի և շրջակայ գիւղերի վե-
րատեսչութեան պաշտօնը:

Ղամաղամը վալիի հրամանը ստանալու պէս, կանչել
աւելց. Թէմրանի և մօտակայ գիւղերի քէհաններին, նրանց
առաջ կարգաց վալիի հրամանը և Մամօնի հրաւիրեց ստանձ-
նել օր առաջ իւր պաշտօնը: Թշառ գիւղացիք անճրկեցան
մնացին, երբ նկատեցին իրենց հոգեւոր և մարմնաւոր ներ-
կայացուցիչները կնիքները վալիից ուղարկւած հրամանի տակ:

Բ.

Մի քանի օրից յետոյ, Մամօն իւր երեք ձիաւոր ծա-
ռայ—աւագակ ընկերներով, զրահաւորւած հրացաններով
եկաւ, մտաւ Թէմրան և, յայտնի բան է, իջաւ Քէալաշի
տունը: Մամօն ձիաւորների փայլուն զէնքերը, երկար նիզակ-
ները, սրածայր քիւլահները վրա փաթաթած լայն չալմաները
և սրարշաւ ընթացքը սարսափեցրեց Թէմրանցիներին, որոնց
ծերունիները իրենց քէհա Մինասի հետ դեռ չէին ետ
եկել զայմաղամի մօտից: Քէալաշը սուտ էշ էր դարձել և
իրեն այնպէս էր ձեւացնում, իբր թէ՛ այս անցքերից բոլո-
րովին անտեղեակ էր: Փետրվարի մէջ, գիւղացիների տանը
պարսպ նստած ժամանակներն էր, գիշեր ցերեկ որտեղ որ
հաւաքէին, խօսքերն ու խորհուրդները Քեալաշի նենգաւոր
խաղերի մասին էր:

Մամօն Քէալաշի տան մի մասում առժամանակ աւ-
ղաւորելուց յետոյ, վերահսկողութեան յանձնւած տան և
հօթը գիւղերի քէհաններին կանչեց և յայտնից, որ գիւղացի-

ները պարտաւոր էին իւր երեք ձիաւորներին և մի զրա-
գրին ռոճիկ, ուսելիք ու ձիաներին էլ կեր տալու: Հրա-
մայեց, որ ծխերի համեմատ բաժանեն և ամեն ամիս հոտ-
ցնեն նոյն գումարը իւր սնակին:

Քէհաններին գոյութիւն ունեցող կարգերի համաձայն
փոխել չէր կարող, նրանց ընտրում և հրաժարեցնում էր
համայնքը, բայց ամեն գիւղում, Քէալաշի խորհրդի համա-
ձայն, Մամօն իրեն գործակալ ընտրեց քէհանների ախոյան-
ներին, որոնք ջերմ սրտով մասն սրանց հովանաւորութեան
տակ:

— Քեզ էլ նեղութիւն եմ տալիս, ասաց մի օր Մամօն
Քէալաշին, հիւրասնեակդ գրաւեցի:

— Այդպէս բան մի մտածէք, եթէ յաւիտեան էլ մնաք,
ինձ անշափ հաճոյք կը պատճառէք: Բայց բնակարանս ձեզ,
որպէս զայմաղամի օգնականի—մի կառավարչի, յարմար չէ:
Ձեզ համար պէտք է արտաքուստ և ներքուստ մի շքեղ
սարայ, որն ազդեցութիւն ունենայ ձեզ ներկայացողների
վրայ և սարսափ սփռէ իւր շուրջը:

— Այդ լաւ ես ասում, ես էլ մտածում եմ ճիշտ այդ-
պէս, բայց փող չը կայ, տույժմ պէտք է եօլտ գնալ:

— Փողի դարդն ես անում. ինչի՞դ է պէտք փողը:
Էգուց քէհաններին կանչիր, գեղացիները պարսպ են, հրա-
մայիք ամեն մարդ իւր էշն ու ջորին սամրէ, գնա անտառ
ցալի կրէ, կիր վառելու համար և փայտ կտրէ շինութեան
համար: Պառուները, ծերերն ու երեխաները Սեջրից շա-
լակով ալաղ կը կրեն, չորս—հինգ ուռում (յոյն) վարպետ
բերել կը տանք, որ քարհանում քար կտրեն, վառօդը խօ՞

անփող է, որքան ուզենք, չեն մեղժել: Կը մնայ քարտաշի, որմնաղբի և հիւանի գործերը, նրանց էլ ես բերել կը տամ Օվախց (էրզրումի լեռնադաշտը իւր շամբով), հացը գիւղացիք կը տան, վարձն էլ Աստուած ողորմած է:

— Զատ խելօք մարդ ես, նմանդ չը կայ, ափսոս որ գիւղի մի անկիւնում ես մնացել: Սկսենք, այսօրուայ գործը փաղան թողնելու չէ: Բայց որտեղ շինենք, որ յարմար լինի:

— Բան առիւր, ահագին դաշտի մէջ տեղ չը կայ, ո՞վ է թեզ բռնելու, շինիր, որտեղ որ յարմար է:

— Այս գիւղում դու ես ծնւել ու մեծացել, դու աւելի լաւ տեղ կարող ես որոշել:

— Ա՛յ, մեր կալի գլխին, այն տեղից ողջ գիւղն երևում է, կարող ես ամեն տան ել ու մուտը դիտել:

— Զինենք մի այնպիսի սարայ, որ էրզրումի վալին էլ չունենայ:

— Ամեն մարդ իւր տանը, իւր վիճակումը վալի է ու թաղաւոր: Վալին ինչո՞վ է քեդանից բարձր:

— Երթամ Սուլօին ուղարկեմ քէհաներին կանչէ, տեսելով Մամօն հեռացաւ ուրախ ուրախ, նոր շորեր հագած եօթը տարեկան երեխայի նման:

— Կարծում է թէ՛ իրեն համար եմ աշխատում, ասաց քթի տակ Քէալաշ քէհան նորա հեռանալուց յետոյ: Հոդն իմս է, դու շինիր եմ գեանի վրայ սարայը, երբ էգուց մէկ էլ օր ոտքիդ տակ սապոն դնեմ, քեզ պլստացնեմ անդունդը, յայտնի բան է, ինձ կը մնայ սարայն էլ, միջի սարքն էլ: Բայց ոչինչ, դու առ ժամանակ ուրախացիր, մէկ թշնամիներս գլորիր ոտքիս տակ, ճգմեմ ես նրանց գլուխը, քեզ բմբուլի պէս թռցնելը, ինձ համար ջուր խմելուց հեշտ է:

Գ.

Մտրակի հարածով Սուլօն և ընկերները գիւղերից հալածում էին շինականներին դէպի Թէմրան բանելու և սարայի պատերը աստիճանաբար բարձրանում էին: Մամօն հրճւում էր իւր պալատի դուքսի և դարդարանքների մասին երազելով, Քէալաշը գիշեր ցերեկ անխռն աշխատում էր, որ կարելոյն չափ հիմնաւոր և փառաւոր լինի այդ գոհակը:

— Այդ պատերն ինչի՞ այդքան հաստ ես գցել տել, Քէալաշ քէհան, ասաց Մամօն, ինչի՞ այդ մասի վրայ միւսնե-րից աւելի խնամք ես տանում:

— Այդ դու չը գիտես, բայց վերջը ինձնից շատ գոհ կը մնաս:

— Ես քու գործին խառնւել չեմ սիրում, բայց ուզում էի հասկանալ պատճառները:

— Այս սենեակները յատկացնելու եմ բանալի, սրա լուսամուտների հաստ երկաթի ճաղերը պատուիրել եմ վարպետ Զլօյին, իրիկան կը բերէ, կը տեսնես:

— Ախար, ես գիտեմ, որ դու հազար անգամ չը փորձած, չը ձեռք խամ գործ չես բռնել: Լաւ էլ մտածել ես, լուսամուտները բազի կողմն ես գցել, բայց մի անյարմարութիւն ունի, որ հարէմիս (կանանցի) լուսամուտները սրա դէմ ու դէմ պիտի նային:

— Դրա մասին էլ մտածւած է: Այստեղից մի բարձր պատ կը քաշեմ և խառնամներդ միայն իրենց բազում աճած վարդն ու ծաղիկը կը տեսնեն, իսկ բանտարկեալներն

էլ նրանց գլխին հանգչող սոխակի և տատրակի դայլայլիկները միայն կը լսեն: Պետք է լսեն, որպէս զի էլ դառնանայ իրենց տաժանելի կեանքը:

— Դու Քէալաշ քէհա, ... քեզ պէտք էր վէզիւր շինել, քեզ պէտք էր փոխարքայ նշանակել, ափսոս, ափսոս, որ ես թագաւոր չեմ:

Դ.

Քէալաշը աշխարհ մոռացած, ուշքը միտքը հաւաքել էր սաքայի շինութեան վրայ, որտեղ ապագայում ինքը պիտի փառաւորւէր և վրէժը լուծէր իւր համագիւղացիներէից, որոնք իրեն ձեռքից ետ էին առել վարչական ղէկը: Նա մտածում էր այնպիսի մի հարւած տալ հակառակորդներին, որ դարերով շանհետանար նրա յիշատակը: Բայց միանգամայն խորամանկութեամբ աշխատում էր, գործին մի այնպիսի ընթացք տալ, որ դարձեալ գիւղի վարչութիւնը մնար իւր ձեռքում և Թէմրանցիները սերնդաբար ծառայէին Ամիրխան քէհաի յաջորդներին:

Քէալաշը գիւղական վարչական գործերում բոլորովին ներկայ չէր լինում. ինչ որ ուզում էր անել, Մամօին խօսում էր և մի կողմ քաշւում. ինքը տիկ, Մամօն բերան: Մշակների թիւը օրից օր աճեցնում էր և պահանջները բարդում: Տասնութը գիւղացիք, ոչ միայն շինութեան հարկաւոր առարկաները ձրիաբար կրում էին, այլ շինութեան

վրայ բան անող քառասուն վարպետներին դառի մսով, հաւով, բադով, որսով և եղոտ բրինձի ու աճառի փլաւով կերակրում էին: Եթէ մի օր փլաւի հետ մածուն էին տալիս, երկրորդ օրը թթուշիւր պիտի տային, երրորդին տառիխ, այնպէս որ վարպետները թէև վարձատրութիւն չէին ստանում, գոնէ կուշտ փորով էին բան անում: Բայց երեք ամիս անընդհատ բոլոր պահանջները լրացնելով գիւղացոց բնադոնի բոլորներն ու կարաններն, ամբարներն ու հորերը դարտակեցան և շատերը իրենց օրական ուտելիքից անգամ զրկեցան: Դրա վրայ պետք է աւելացնել և այն հանգամանքը, որ շատերը իրենց զարնան ցանքը չը կարողացան կատարել, շատերն էլ չը կարացին աշնան ցանքը ժամանակին ջրել, այնպէս որ հանդերի ջրելը մնաց երկնքի կամքին: Երկիրքն էլ խռովել էր, երաշտ էր տարին և ջերմեւանդ ժողովրդի կատարել տւած թափորներն ու խրնդրածները ազդեցութիւն չունեցան:

— Եւրանի՛ թէ, եղբայր, ես էլ քարտաշ կամ հիւսն լինէի և իմ ձեռքով քեզ համար բերած կերակրով փորս կշտացնէի: Այս ի՞նչ սև օրը մնացինք, ահա երեք ամիս է բեգեար բան ենք անում, աներս դարտակելուց յետոյ, վրաներս էլ թափեցաւ, ոչ կռնակիս չապիկ կայ, ոչ ոտքիս տրեխ:

— Ե՛հ դուք գիտէք, թէ մենք մեծ կերուխումի մէջ ենք...: Արի ու մի հարցրու, ամեն մի պատառը ուտելիս կարծում էք, բգերիս չէ կանգնում, չենք տեսնում, որ դուք ձեր մատղաշների, ձեր կաթնակերների բերանից կտրում ու մեզ էք բերում...: Ամեն պատառի հետ աղու—թոյն ենք

կուլ տալիս, բայց ճարերս ինչ, առաւօտից մինչև իրիկուն
մտրակը ձեռքերը, հրամայում են,— Բանեցէք, շինեցէք, շա-
րեցէք... Դէհ, հոգնածութիւնից յետոյ մի ուտել, մի բա-
նել... Մէկ մտածեցէք թէ՛ մեր տներն ինչ օրումն է, այս
տարի ցանքեր արել են, հաց ունեն, հարկն ու խարջը
տւել են... Մեզ բերելիս փող խոստացան, օրական խո-
սեցան, մի փող հացից ջոկ, ո՞վ է սե փողի երես տեսել:
Մի խօսեցնէք, եղբայր, ցաւերս, կսկիծներս մի նորոգէք:
Ես ինչ ասեմ մեր աղսը, որ վարպետ Խնկօի խօսքին
ուրմիշ եկան, Ղարսի ճամբից ետ դարձան, Քղի եկան:

Ե.

— Մինաս քէհան, ասաց կատակի ձեռով մի օր Մամօն
Թէմբանի տանուտիրոջն, որի երեսից ծաղրն ու ծիծաղը
հեռացել էր, ինքնակոշ բէգի գիւղ մտնելուց յետոյ, այս
տար ու ձոր, աշխարհ հերկեցիք, սեացրիք, ինչի չը մտա-
ծեցիք ինձ համար էլ մի թիղ հող հերկել: Ձեզանից հարկ
չեմ ուզում, խարջ չեմ առնում, թոշակ չեմ ստանում, մանր
ու խոշորս քաղցած խօ շեն կոտորելու: Ինձ էլ ձեր հո-
վիւններից, ձեր դարաուշիններից մէկի տեղն համարելիք ու
գեղորի մի արտ էլ իմ անունովս հերկելիք, գուցէ այդ ձեր
առատատրտութիւնը տեսնելով, Աստուած գոհարով ու
մարգարտով կը լեցնէր նրա մէջ աճելիք ցորենի հասկերը:
Էհ, փուշ աշխարհ, ապերախտ մարդիկ, ես ձեզ համար
հողով աշխատեմ, չը թողնեմ, որ մինչև անգամ ձեր մի

ոշխարի քիթն արիւնի, խկ դուք մտածում էլ չէք, որ մի
կտոր հաց էլ է տաք Մամօյի երեխաներին...:

— Իրաւունք ունիս, բէգ, շատ արդար է ձեր պահանջը,
մենք յանցաւոր ենք... Բայց դուք, որպէս մեր մեծը, պետք է
նեղէք ձեր ստորադրեալների յանցանքը, պիտի ցոյց տաք
մեր պարտականութիւնը և հրամայէք, որ կատարենք ինչ
որ հարկն է:

— Երկարարանութիւն պետք չէ, ասաց քուրդը կտրե-
լով չողորորդ և ստորաքարշ բէհաի խօսքը, գնացէք, գեղովի
ժողով արէք, եթէ տուն գլուխ ինձ մի օրավար հող տաք,
ես էլ կ'լինեմ ձեզ մի դրացի, ես էլ կ'ունենամ ինձ ապ-
րուստ: Ես ձեզանից, էլի չասի, խարջ ու խալաթ չեմ ու-
զում, Աստուած տւած հողից ինձ էլ բաժին տւէք, թէ պաշ-
տօնս ուրիշ տեղ փոխի, էլի ամեն մարդ իւր հողին տիրու-
թիւն կանէ:

— Չատ լաւ էք ասում, բէգ, բայց բանը նրանումն է,
որ մեր գեղի սահմանը որքան որ բարեբեր է, այնքան էլ
փոքր է, ամեն մարդ իւր տանը բաւականացնելու չափ հող
հազիւ ունի: Այս փոքր սահմանի մէջ հարիւր քսան տուն է
կառավարւում և ամեն տուն չորս—հինգ օրավարից աւել
հող չունի, ես սր մէկի հողից կտրեմ ու ձեզ տամ... Ի՞նչ
իրաւունք ունիմ ուրիշի սեփականութեան վրայ, ամեն մարդ
թագաւորական քոշաններով (кыновн) տիրում է իւր հողին,
միթէ ինձ կը լսէ...:

— Այդպէս ես լսում դու մեծաւորիդ, այդպէս ես կա-
տարում դու իմ հրամանները: Ես չեմ ասում քոշանը ինձ
վրայ դարձնեն, ես չեմ ասում ինձ բաշխեն, ես ասում եմ

ժամանակաւոր ինձ կառավարելու համար տան, ես գնալիս խօս հետս չեմ տանելու, էլի իրենց: Ես խօս չեմ ցանկելու, չեմ վարելու, չեմ քաղելու, էլի իրենք պիտի ցանեն, իրենք պիտի քաղեն, իրենք պիտի կալսեն ինձ համար:

— Ի՞նչ էք մուրացկանի նման ողորմութիւն խնդրում դրանից, ես իմ հողերից քեզ տասն օրավար կը տամ, ասաց խօսակցութեան մէջ մանկույթ Բէալաշ քէհան:

— Գիւղի էն լաւ հողերը ձեր ձեռքն է, Բէալաշ քէհա, ասաց Մինասը, դուք յիսուն վաթսուն օրավար միայն ջրաբքի հող ունէք, դուք կարող էք աւել, բայց հինգ տասը օրավար ունեցողն ի՞նչ տեղից տայ:

— Ինչի՞, քեզ ի՞նչ է հղել:

— Գղիր Մատօի որդու ձեռք բերածը Ամիրխան քէհաի թողածներին չի հաւասարել, ես իմ տասը—տասնը հինգ օրավար հողով ձեր առաջ չեմ կարող փրել: Բէզը գիտէ, որ ես եօթը եղբայրներիս հետ երեսունը հինգ շունչ ընտանիք ենք կերակրում, առանց այդ հողերին քաղցած կը ջարդւենք, թէ կընդունէ մէկ երկու օրավար հող, էն էլ մի ջարդւենք, թէ կընդունէ մէկ երկու օրավար հող, էն էլ մի տարով, ինչ պիտի ասեմ, աչքիս վրայ, նրա համար ցանեմ, քաղեմ, կալսեմ ու յանձնեմ: Բայց աղքատի ու անճարի բերանից պատառը քաշելը, որբի ձեռքերը ծոցը թողնելը ես յոյս ունիմ, որ հաճելի չի լինի մեր բէգին:

— Դու քու դարդը լաց, որբի ու անճարի տէրը ես եմ: Դու խօս տալիս ես երկու օրավար: Ես, ես կ'ուզեմ, ունեցողները խօս կը տան, չունեցողների հետ էլ մի կերպ եօլա կերթանք:

— Բայց....

— Բայց, մայց պէտք չէ, դու գնահ, գղիրը ուղարկիր,

համբաներին կանչիր քեզ մօտ, խօսիր, ես էլ կը գամ, գործը կարգի կը դնենք:

— Մինասը գլուխը քաշ գցած, դիմեց դէպի իւր տառապեալ դրացիները: Զատ խօսեցին, շատ վիճեցին, շատ բորբոքեցին, բայց վերջը վերջը հետեցին իրենց տանուտիրոջ և Բէալաշ քէհաի օրինակին. մարդագլուխ որը մի օրավար որը երկու օրավար, աղքատն ու տնանկ էլ կէս—կէս օրավար հող բաժին հանեցին ինքնակաշ բէգին և յանձն առան հերկել, պարարտացնել, պատրաստել և աշխանը իրենց սերմերով էլ ցանել:

2.

— Այ մարդ, էս ի՞նչ է քու արածը, էս ի՞նչ ճանապարհ ես բռնել, գիտես ո՞ր ես դիմում, ասում էք վշտալի սրտով մի գիշեր անկողնում Անթառամը իւր ամուսին՝ Բէալաշին:

— Դու ձայնդ կտրիր, այդ քու գործը չէ, աղամարդու գործին խառնելը երկար մաղ ունեցողներին չէ մնացել:

— Ախար դու էդ գայլին ինչի՞ բերիր տունդ կոխեցիր, քանի՞ մէկ նա իր աւագակներով ուտէ, խմէ, կտրէ, թափէ էս տան մէջ: Հօրս կտակը ոտքի տակ գցեցիր. ժամ և ուսուտան մէջ: Հօրս կտակը ոտքի տակ գցեցիր. ժամ և ուսուտան մնալան չինկելու համար չը տւիր էն հողը, որտեղ այժմ աւագակը իրեն համար սարայ է շինում: Էդ էլ հերիք չէ, էսօր վեր ես առել եւ տասը օրավար հող էլ ես բաշխում.... Դու հողը, ումն ես տալիս.... Գիւղերը քանդեց, դարտակեց, Ո՞ւմ հողը, ումն ես տալիս.... Գիւղերը քանդեց, դարտակեց,

մարդիկը կոտորեց իւր շինելիք մի բրդակ վառնալու սարայի համար, այժմ էլ թշուառի բերանից պատառն է խլում: Քանի՜ մէկ անէժք ու նոյնք պիտի կարգայ քու գլխին գիւղ ու գաւառը, քանի՜ մէկ քու պատճառով գերեզմանի մէջ անգամ հօրս խաղաղութիւնը պիտի վրդովւի, էս ի՞նչ սե օրի թողիր դու ինձ, ո՛չ տանից դուրս կարող եմ գալ, ո՛չ մի դրկցի տուն մտնել, ո՛չ էլ երկնաւոր թաղաւորին մի խնդրեաժք անելու համար աղօթարանի դուռը չտակել:

— Զահլա մի տանիլ, դու ի՞նչ գիտես իմ միտքս, ես իմ կարողութեան թշնամին խօսեմ, որ ցրիւ տամ ունեցածս:

— Ա՛յ մարդ, էդ սառած օձը մի տաքացնիլ կուրծքիդ վրա, դա զօրանալու պէս ամենից առաջ քեզ կը խայթէ, ամենից առաջ քու սիրտը կը ծակէ...: Դրա գալուց յետոյ քունս ու դադարումս կտրւել է, աչքերը աչքերիս յառելիս, ողջ մարմնով սոսկում եմ, գիշեր չէ լինում, որ գէշ գէշ երազները քունս չը խռովեն...:

— Դեռ չա՛տ ես զահլա տանելու, չնթրկիր, թնդ քնեմ, հերիք լեզուիդ տաս:

— Ա՛խ, էս ի՞նչ սե օրը մնացինք, մարդ էլ ձեռքով իւր ոչխարի հոտը գալլին պահ տայ...:

— Զայնդ կարէ, թէ չէ հիմի քեզ ոտքիս տակը կը գցեմ, խաշիլ կը շինեմ...: Զայնդ, ճայնդ, թող քիչ հանգստանամ...:

— Օ՛ֆ, համբերութիւնս կտրւեց, սիրտս արաքում է, գլուխս խոտուկից բծեւ է, ես էս համառ, անբարտաւան մարդու ձեռքում քանի՜ մէկ պիտի տանջւիմ: Անխիղճ, անհողի, միթէ՞ կարելի է Մատօի տղի՝ Մինասի հախից գալու

համար ամբողջ գեղը — գաւառը կրակին դնել ու խորովել...: չինգ — տասը մարդու պատճելու համար հազար տան ծուխը կտրել, Թէմրանցիներին խոնարհեցնելու համար, ողջ գաւառը սգացնել: Ինչի՞դ էք պէտք քէհաութիւնը:

— Աղջի, ճայնդ կարիր, կնիկ, ինձ մի կատղեցնել, ես գիտեմ, քու սաակելիքդ մօտեցել է, մի ինձ սախել քեզ վրայ ձեռք բարձրացնելու...:

— Քեզ պէս անխիղճ մարդու հետ տպրելուց, չապրելը հազար անգամ աւելի բարի է:

— Լուիք, սաակելք, դուրս կորիր, ճայնդ էլ ականջիս չը հասնի, ասելով բարձրացաւ պառկած տեղից Քէալաչը և մի քանի հարւածներ տալով, հրելով դուրս արաւ սենեակից Անթառամին: Բայց ինքն էլ գիշերը հանգիստ քուն չունեցաւ: Անթառամը նոյն գիշերը գնաց աղջկայ Աննամանի կողքին ընկաւ, քնեցաւ մինչև արեագալը:

Առաւօտ վաղ Մամօ քէզը իւր նախաճաշը կատարելուց և դայֆան խմելուց յետոյ, Անթառամին կանչել տւեց իւր մօտ: Քէալաչը նստած էր քէզի դիմաց, բաղմոցի գլխին, օջախի ձախ կողմը:

— Անթառամ խաթուն, սոսայ Մամօն հրամայական ճայնով, մեր սարայը վերջանալու մօտ է, մէկ երկու ամսից կը գնանք այնտեղ և քեզ էլ նեղութիւնից կազատենք: Բայց մինչև սենեակների պատրաստելը, ես քեզ վրայ մի պարտք եմ ուզում գնել, նախ խոստացիր, որ կը կատարես:

Անթառամը գլխով նշան արաւ, իբրեւ լսում էր քէզի հրամանները:

— Զահլա՛ տղերքը խոստացան սարայիս ընդունարանի

153-2015

համար մի մեծ թաղիք թափելու, դու էլ գեղի հարս—աղջիկները հաւաքիր և մի այնպիսի խալի պատրաստիր, որ ամբողջ սենեակի յատակը ծածկէ: Չաւ մեծ չէ, երկայնութիւնը տասներեք արշին, լայնութիւնը եօթն արշին: Բայց այնպէս գեղեցիկ բան պիտի լինի, որ վալիի սարայում էլ նմանը չը գտնուի: Ուշացնելու չէ, պիտի այս շաբաթ սկսես, որ ժամանակին հասնի:

Անթառամը չը գիտէր, ինչ պատասխան տալ անօրէնին: Նա իւր որդու Արտաշի ակննջում ասաց, որ բէգին յայտնի թէ չուտով գիւղացիք եայլա էին գնալու, այդ բանը յետաձգելու էր մինչև ձմեռ: Իսկ Քէալաշը որդու խօսքը ընդմիջեց և կնոջ կողմից խոստացաւ բէգին, որ հրամանը անպատճառ ժամանակին կը կատարուի: Անթառամը Քէալաշի սպառնալիքներից ստիպւած, հաւաքեց իւր շուրջը հարս աղջիկ և ամուսնոցում կաթնային գործերը կատարելուց յետոյ, մնացեալ ժամանակը զբաղուած էին թէլեր մանելով, ներկելով, հինելով և գործելով: Թշառ կանայք այնքան զբաղւած էին, որ Մայիսի մէջ երկնքի առաւառպէս չնորհած պարգևը հաւաքելու ժամանակ չէին գտնում, որով գոնէ կարողանային ձմեռը, մեծ պատին կերակրել իրանց կաթնակերներին:

Սարայը պատրաստ էր, մնում էր միջի զարդարանքը: Աղքատ գիւղացու պատուած ու կեղտոտ փալատներով չէր կարելի զարդարել, թանկագին գորբեր, կերպասներ, բե-

հեղներ և ոսկեթէլ դիպակներ էր հարկաւոր, այնպիսի կտորներ, որոնց մասին գաղափար անգամ չունէր կոպիտ մշակը: Չինգանաի ծակ քսակից երբէք արծաթ, ոսկի չի դուրս գալ, մետաքս ու դիպակ գնելու, բայց նախը թափառական կեանքում, մեծտոան և իշխանական դռներում իւր ապրուստը մուրալիս, զրանց մասին կարողանում է գաղափար կազմել: Ո՞ր չինգանան չէ հաճոյացել իւր երգերով առատաձեռն աղային, կամ նրա տիկնոջը և չէ արժանացել իւր կեանքում հինգ—տասը կիսամաշ կամ մնացած զգեստներով կուրծքն ու ազդը զարդարելու: Մամօն, որ այնչափ բաց բերաններից չէր, ակրոջ աչքով քննել էր արեւելեան իշխանականների ճոխ ապարանքները: Նա ուզում էր նմանիլ Բաղդատի, Չամի, Գահիրէի փարթամ կալածատէրերին:

—Քէալաշ քէհան, ահա ուստա Սեթօն պրծաւ գաճի ծեփւածքը, ապակիներն էլ խօ ժամկոչի տղան դադամը ձեռքին գիշեր ցերէկ նաշխում է, բայց ինչպէս անենք միջի սարքը:

—Պէտք է երթալ Արզում և հարկաւոր եղած կահ կարասիները գնել և բերել: Այնտեղ, ինչ որ պէտք է, կը գտնես:

—«Կը գտնես», բայց գտնելու համար փող պէտք է, առանց փողի ո՞վ ինձ ապրանք բաց կը թողնէ, այն էլ թանկագին ապրանքներ՝ մետաքսի, բրդի կտորներ, արծաթեայ, ապակեայ անօթներ, զրանք նիսիա չեն ծախում:

—Ուղիղ է, զրանց համար կանխիկ և չաւ փող է պէտք...: Մի քանի ժամ տիրեց խորհրդաւոր լուռութիւնը,

երկուսն էլ դրադեմ: Էին փող ճարելու մտքով: Ոչ հեշտ էր այնքան փող ճարելը և ոչ էլ ձեռքերը կը շարժէր այդքան փողը քսակից հանելով վաճառականին վճարել: Քիչ մտածելուց յետոյ, մի խորհրդաւոր ժպիտ երեւցաւ Մամօի ճակատի վրայ և նա ուրախ ուրախ կանչեց.

— Սուլօ, Սուլօ, ձիերը թամբիր, Մասօին էլ ասան, պատրաստուի:

— Ո՞ւր ես մտաւիր գնալու, ասաց Քէալաշը:

— Արզրում, կամ Խարբերդ, ձիա որ ճանապարհն, որ բռնէ: Հնա, լաւ կը լինի, քո քէօհյանը տուր, մի վառաւոր կերպով մանեմ քաղաք, էլի կը վերադարձնեմ...

— Քեզ փէշքեաշ, Սուլօ, գնա թամբիր, թէ և երեսանց ասաց Քէալաշը, բայց բարկութիւնից քիչ մնաց սիրտը տրաքէր: Նա իւր սեփական ձին, որին աչքի լսի հետ չէր փոխել, որի վրայ որդին անգամ չէր բարձրացել, թոյլ տար, որ մի մուրացկան, չինգանա նստի, բայց արդէն ուշ էր, նժոյգի համար չէր կարելի նրա սիրտը կտարել: Երբ մի ժամ յետոյ Մամօն իւր ձիաւորների հետ սլացաւ գնաց, Քէալաշը նրանց ետեւից երկար ժամանակ դիտելուց յետոյ, ասաց քթի տակ.

— Անօթի գայլ, հերիք չէր որ փորդ կշառցրի, թիկունքիդ և ազդրիդ մերկութիւնը ծածկեցի, բութիկ ոտքերդ տաքացրի, հիմի էլ աչքդ անկեցիք իմ քէօհյանիս վրայ:

Յայտնի բան է, այս խօսքերը ոչ միայն չէր լսում Մամօն, այլ մտքովն անգամ չէր անցնում, որ իւր ընթացքով վրդովում էր Քէալաշին: Քուրդը, որ հազիւ նպատակին հասել ու ձեռք էր բերել նժոյգը, անընդհատ սանձար-

ձակ մղում էր, մինչև բոլորովին հեռացան Թէմրանի ոտհամաններից:

— Կօռօ Սուլօ, ասաց ճանապարհին Մամօն, երեկոյ եկաւեկաւեց կարավանը որ կողմը գնաց:

— Բալու.

— Հիմի նրանք որտեղ կը լինեն.

— Բալայ սահմանը դեռ անցած չեն լինիլ:

— Քչենք, նրանց հասնենք:

Ամհի երիվարները անգաղար արշաւելով անցնում էին դաշտեր, սարեր ու ձորեր: Քրդական օրաներում երբեմն երբեմն իջնելով, թէ իրանց և թէ անասուններին կերակրում, կշտացնում և առանց հանգստանալու դիմում էին իրենց նպատակին:

Ութօր յետոյ, Մամօն իւր ձիաւորներով Մշում իւր ծանօթներին այցելելուց յետոյ, դիմեց Արզրում: Մի ամիս Արզրում մնաց, մինչև որ ոսկերիչներն ապստարած զանազան անօթները պատրաստեցին և այդ ժամանակամիջոցում Սուլօն և ընկերները քաղաքից Թէմրան էին կրում բէգի գնած զանազան յախճապակեայ ամանները, եպլինոսի զարդերը, հայելիները, Դարսից բերել տուած նիկէլի հեշտաւոնները իրենց պարագաններով: Արդ ու զարդի բոլոր պարագանները գնելուց յետոյ, նա Արզրումից վեր առաւ յայտնի հալաջ (драпировщикъ) Ստամբուլցի Եուսուֆ ուսապին, դիմեց Թէմրան: Մի ամիս շահցած հալաջը Լիօնի, Դամասկոսի և Լահորի թանկագին կերպասներով և գիպակներով զարդարեց Մամօ բէգի դահլիճների և սենեակների բաղմոցները, զահաւորակները, բազկաթոռները, աթոռները,

դռների և յուսամուտների վարագոյներն և Անթառամի գործած ծաղկուն գորբը սրահի յատակի վրայ փռելուց յետոյ, մեծ վարձատրութեամբ վերադարձաւ իւր տունը:

Ը.

Ամեն բան պատրաստ էր, Մամօն էլ տեղափոխւել էր իւր սարայը, միայն պակասում էր տան դշխունին, մի տիկին էր պէտք, որ կառավարէր այդ ապարանքը: Կեղտոտ, մրոտ Փաթին չարժէր բերել բազմեցնել այդ դրեակում, նա իւր գարշահոտութեամբ վաղուց զգացրել էր բէգին: Իսկ այնպէս արժանաւոր մէկն էլ չկար, նամանաւանդ որ Մամօի իշխանութեան տակ գտնւած բոլոր գիւղերում հայեր էին բնակում, իսկ ոչ մի հայ աղջիկ իւր կամքով, երբէք չէր զիջանել, ոչ թէ բէգի, այլ ստրկանի հարէմն էլ հարճ գնալ: Լեռնական քրդերի աղջիկներն էլ, իրենց ազատութիւնը չէին փոխել հարէմի ճոխ, բայց ստրկական կեանքի հետ, նրանք հովիւ երիտասարդի աղքատիկ, բայց սիրալիր վրանը, իւր սակաւաթիւ խաշներով, հազար անգամ նախապատիւ էին դասում Մամօի ոսկեղեղուն բանտից:

Մամօն ցանկանում էր մի գեղանի, խելացի և բարձրադիրք տիկին ունենալ, որը կարողանար կառավարել իւր տունը, իւր ներքին եւ և մուտքը, իսկ այնպիսի մի կնոջ մասին խնամութիւն չէր յանդգնում առաջարկել իւր նախանձորդ, գոռոզ հարեան բէգերին, որոնք իրեն չինգանութեանը, մուրացկանութեանը ակննատես էին եղել: Նա

պարտաւորւած այս էր գործի թնջուկն էլ Քէլաշ քէհաին առաջարկել լուծելու, բայց չինգանաի սրտում մի այնպիսի գաղտնիք կար, որ անկարելի էր պարզել: Դեռ Քէլաշ քէհաի տանը ապրելիս, մի ինչ որ միտք ժամերով չինգանաին զբաղեցնում էր: Ամէն անգամ դռները բացւելիս նրա աչքերը իսկոյն ուղղւում էին անցնող—գարձողների վրայ և միշտ նրա սրտի խորքերից մի ծանր հառաչ էր բարձրանում, որը թէև խորամանկ քուրդը խեղդում էր բերանի մէջ ստամոքսը և չրթունքները սեղմելով, բայց չէր կարողանում բոլորովին ծածկել իրեն շրջապատողներին: Յուսախար հայեացքը իսկոյն մատնում էր նրան և մտածմունքի նիւթ դառնում իրեն շրջապատողներին: Իսկ նորաչէն սարայը տեղափոխելուց յետոյ, նա օրւայ մեծ մասը անցկացում էր պատշգամբում և հայեացքը ուղղած դիտում գիւղի անց ու դարձը:

Այդ օրերը մի շրջաբերական էր եկել վալիից Մամօին, Բալուի մօտերքը Սև—Նորի ամերում երկու ամիս առաջ կատարւած մարդասպանութեան և աւազակութեան մատին, որի մէջ հրամայւած էր բոլոր ծառայողներին ամեն միջոց գործ դնել, աւազակների հետքը գտնելու համար: Վալին այդ աւազակներին գտնողին խոտաւում էր ոչ միայն պատաւնշան, այլ և կանխիկ փող՝ հարիւր ոսկի: Այդ սպանութեան գործը նոյնպէս քիչ չէր զբաղեցնում Մամօին, որը սաստիկ երկիրդի մէջ էր: Երբ այդ մտածմունքները սաստիկ տխրեցնում էին Մամօին, իսկոյն կանչել էր ապիւ իւր միակ բարեկամ Քէլաշին, որը իւր խորհուրդներով յուսադրում և ցրւում էր նրան տանջող տխուր մտքերը:

— Դիտես, ինչ կայ, նոր բան եմ իմացել, առաջ մի օր Քէալաշը Մամօին ներս մտնելով։

— Ի՞նչ։

— Չատ հետաքրքիր բան։

— Ախար ինչ է պատահել, ասաց անհամբեր կիսազայրալի գէմբով Մամօն, աչքերը յառելով քէհաի երեսին և անմատնիչ ծծելով չիբուխը։

— Երեկ իրիկուն երկու ձիաւոր իջել են Մինասի սղունը և այսօր առաւօտ ծէգը չը ծէգած ճանապարհ ընկել։

— Որտեղից են եկել,

— Դէրսիմից։

— Դէրսիմից,

— Այո, բայց բանը միայն այդքան չէ, գաղանիքն այն է, որ երբ դուք Արզուրում գնացիք, այն օրերը այս մարդիկը դարձեալ մտած են եղել մեր գեղը, մի գիշեր մնալով այստեղից գնացել են Դէրսիմ։ Այս բանը այնքան ծածուկ են պահել զիւրում, որ ես այս գաղտնիքը յաւիտեան չը պիտի լսէի,

— Ովքեր են եղել,

— Ոչ ոք չի իմանում, այն գիշերը քէհաի օգայում մարդ չը կայ եղել, բայց դէնքերից և չորերից կարծում են, որ անպատճառ ուռուսի մարդ են եղել։

— Դէրսիմում երկու ամիս ինչ գործ են ունեցել,

— Բանն այդ տեղ է։ Բայց դու այս մտածիր, թէ ինչպէս են մտնում գեղ, ինչպէս դուրս գալիս, որ մարդ չէ իմանում։ Վայիլի գրած աւագակների գործը երբ է պատահել, ես կարծում...։

— Հան, ... երկու ամիս առաջ, եկել անցել են, ասիր, այդ օրերին մօտ է... կարելի է կասկածել...

— Ախար, ինչպէս գրած էր չըջարեալանում, աւագակները սպանել էին վաճառականներին Յերդեանի թւանքով, իսկ ուռուսի միջից գալողները, ամենքն էլ խօ այդ թւանքից ունին։ Տարած փողերից մի մասը Դէրսիմի բէգերին կը տային, որոնք միշտ պատրաստ են ընկերանալ այդպիսի քաջերի հետ։

— Խելքի մօտիկ բան է, ասաց քէգը, շատ կարելի է։ Պետք է Մինասին կանչել և քննութիւն անել։

— Այդպէս էլ հարկաւոր է...։ Յատուութիւն։ Մինասը հիմի իւր ձեռքով կը բերէ աղջկան քո դուռը, դու քիչ խրոխտայ, ասաց քթի տակ Քէալաշը Մամօի սարայից դուրս գալով։

Թ.

Ուղիղ, լաւ է ասած, մըմնջաց Մամօն Քէալաշի հեռանալուց յետոյ.— Ո՞վ ուտէ եղն ու ճմուրը, ով գլուխը դէմ առջ սուրը։

— Լաւ է, այս գործը այդպէս կը փակենք, կը քնացնենք և սրանից յետոյ ամեն յանցանք կը բարդենք տահմանից անցողների վրայ։ Թէև վաճառականների ոսկիները մարսւած են, բայց և այնպէս վիսա չունի, եթէ Մինասին էլ բանտի մէջ քիչ ճեղճրտացնենք, դժոխքի ճիւղներին էլ ինձ համար մատաղ բերէ։ Հան, հան, հա. Սուլօ, Սուլօ։

— Հրամայէ, քէգ, ասելով ներս մտաւ Մամօի ընկերը քմծիծաղով։

— Սուլօ, գնա, գեալուրին կանչէ:

— Մինասին, թէ Քէալաշին:

— Մինասին: Սուլօն սլացաւ բարակի նման տիրոջ որսը բերելու:

— Լաւ, ասենք՝ թէ Մինասին բռնեցի, բանաարկեցի, տանջեցի, ասաց մտածելով Մամօն, ինձ ինչ օգուտ...: Ինչ եմ անում նրա աղջիկը, որը կարող է մէկ երկու ամսից, մէկ երկու տարուց՝ թառամել, միթէ նրա աղջկայ նման հազարաւորներ չը կան իմ շուրջս...: Ո՞ր գեղից. ո՞ր տանից չեմ կարող փախցնել տասնեակներով այդպիսի դարտակ աղջիկներ: Ինչիս է պէտք նախունը, որ ներկարարի ներկած դռներէ ու պատերի նման, թէև աժմ նախուն է, բայց ներկը թափւելուց յետոյ, դարձեալ կը մնայ նոյն հասարակ փայտը...: Ինձ խանութ—խաթուն կին է պէտք, սարայի դշտուհի է պէտք, ես սիրտս այրող ու լափող Անթառամին կուգեմ...: Որ Անթառամն իմս լինի, Թէմբան էլ իսօ յաւիտեան իմս կը լինի, Ամիրխան քէհաի ունեցած չունեցածն էլ Անթառամի տիրոջը կը լինի...: Էլ զահլաս չի տանի Քէալաշը իրեն տեղի անտեղի նկատողութիւններով և ես, ես սարայում, հիւրիս գրկում, ցմահ կը վայելեմ երջանիկ օրեր...:

Դեռ Մինասը չեկած, քաղաքացի հիւրեր եկան իջան Մամօի դրան առաջ: Անակնկալ հիւրերը տանտիրոջ զարմաքն ու երկիւղը սաստկացրին իրենց արտասովոր շարժումներով: Քիւրդը որքան որ աշխատում էր իրեն սառնասիրտ և անվերդով ցոյց տալ, բայց սրտի սաստիկ բաբախումները չէին հնազանդում նրա թոյլ կամքին: Չինական ձեւերով ամեն տեսակ յարգանքներ տւեց բէգը այդ քաղաքացի պաշտօնեա-

ներին, որոնց շարժումները անթարթ հայեացքով գիտում և ամենայն ուշադրութեամբ խօսակցութիւնները լսում էր: Խօսակցութիւններից պարզեց, որ գալողը դատախազի (միւղդէի) օգնականն էր, որը քննիչի հետ քննութիւններ էր կատարելու գաւառում: Այս հանգամանքը աւելի շփոթեցրեց Մամօին, որը վախենում էր, որ չը լինի՝ թէ կառուցած փառաւոր սարայից Արզրումի միջնաբերդի բանտը տեղափոխւի: Քիչ հանգստանալուց յետոյ, դատախազը սկսեց քննութիւնը:

— Այդ բոլորի մասին ձեզ լիովին տեղեկութիւն կարող է տալ մեր Քէալաշ քէհան, ասաց Մամօն, նրան պետք է կանչել: Այս իրիկուն նա ինձ մի գաղտնիք յայտնեց, որը ես արգէն պատրաստում էի մի առանձին նամակով վալիին յայտնել:

Կանչել տւին Քէալաշին: Վերջինս զանազան զարդաբանքներով և իւր նկատողութիւններով ու կարծիքներով նկարագրեց ձիաւորների պատմութիւնը ականատեսի նման, դատախազի ներկայութեան քննիչին, որը մէկ մէկ արձանագրում էր լսածները: Քէալաշը խօսքը աւարտելու պէս Մինասին ներս կանչեցին, որը բոլորովին ապշած մնաց, երբ լսեց իւր հակառակորդի և մերժած խնամու զարհուրելի զրպարտութիւնը, իսկ արհամարեւած խնամին, անգութ կերպով պնդեց քննիչի առաջ իւր զրպարտութիւնները: Մինասը դատապարտելիների դասն անցաւ, որին քննիչն ու դատախազը կապկպած ուղարկեցին Արզրումի միջնաբերդի բանտը, մեծապէս շնորհակալ լինելով Մամօից և Քէալաշից, որ կարողացել էին մի այնպիսի կնճառ գործ, այդպէս շուտ պարզել:

Գոյժը իրոյն տարածեց գիւղում և գաւառում: Լացի, կոծի, հառաշանքի, ախու վախի ձայնը լսում էր ամեն կողմից, ամեն մարդ՝ կին, ծեր, երեխայ գուրս թափեցին և արնասունքերը աչքերը, վզերը ծռած, սկսեցին դիտել թէ ինչպէս չղթայտակա, անարգանքներով, մտրակելով դարձիւնները (ոստիկան) տանում էին իրենց սիրելի քէհաին դէպի քաղաք: Ժամերով կանգնած դիտեցին նրա գնացած ճանապարհը ու հառաչեցին: Նրանցից որ ոչ չը համարձակեց մօտենալ, երկու միլիթարական խօսք ասել, քաջալերելու այն անմեղ մշակին, որը կեանքը թշուառներին միլիթարելով էր մաշել:

Դատախազի (միւղդէի) անունը սարսափ էր սփռել գաւառում, նամանաւանդ այն ժամանակ, երբ դեռ նոր էր հաստատուել այդ պաշտօնը թրքահայաստանի գաւառներում: Նրանց անսահման իրաւունքները առասպելականացնում էին, մինչև անգամ Արզրումի վալին Փոռֆոր Մուստաֆա փաշան, մի անգամ ժողովում դատախազների իրաւունքների մասին խօսելիս, վերջիններին նմանացրել էր ենիչէրիական շրջանի հայթաներին, որոնք դատաւորների, փաշաների և կրօնականների վճիռները քանդում, փոխում էին իրենց քմբի համաձայն:

Այս խառնաշփոթութիւնները վերջացնելուց յետոյ, Մամօն Թէմրանցիներից հինգ—տասը ծերեր հաւաքեց, որ նոր քէհա ընտրեն: Գիւղացիք բէգին դուր գալու և չարութիւններին վերջ տալու յոյսով ընտրեցին Քէալաշին, որը նախապէս մի քանի ծերերի խոստացել էր, ութ—տասն օրից հեռացնել տալ Մամօին գաւառակից:

Այս ընտրութիւնը թէև բոլորովին Մամօի քէֆով չէր, բայց առ ժամանակ ստիպւած էր լռելու, մինչև յաջող առթիւ ներկայանալ:

Քննիչի և դատախազի օգնականին լաւ փէշքեաշներ տալով ճանապարհ գրեց Մամօն, որոնք վերջինիս խոստացան իրենց պատրաստականութիւնը, հարկաւոր դէպքում ծառայելու:

Ժ.

Քէալաշը, դեռ չը հաստատուած իւր պաշտօնի մէջ, մի փոքր վէճ ունեցաւ Մամօի հետ: Բէգն առաջարկել էր Քէալաշին, իւր աղբիւրի մօտի փոքրիկ մարաքն ու ախոռը, բնակութեան համար, Սուլօին տալ: Նորընտիր քէհան էլ, գիւղացիների աչքը կապելու և նրանց զայրոյթն ու ատելութիւնը կրկին չը բորբոքելու համար, ուզում էր հակառակել և չը թողնել, որ օձը բուն դնէ գիւղի սրտի մէջ: Բայց այդ ընդդիմութիւնը էփան չը նստեց Քէալաշին, նա փափագած պաշտօնում հաստատուելու և Մամօի սիրտն առնելու համար ստիպեցաւ բաշխելու Սուլօին, ոչ միայն պահանջած կաբերը, այլև մի լուծ եղ և մի սարք արօր: Քէալաշի այս հակառակութիւնը նոր մտքեր ծնեցրեց Մամօի գլխում: Նա հեռու տեղերից երկու—երեք աղքատ քուրդ հովական ընտանիք հրաւիրել տեց, իրեն խաշները արածելու և գիւղացիներին ստիպեց, որ զրանց համար էլ տուն չինեն և իրենց հողերից բաժին հանեն, վարուցանքի հա-

մար: Մամօն էլ Մինասին բանտից ազատելու յոյսեր տալով և խոստումներ անելով, նրա եղբայրներից նախապէս մի լաւ տուն վարձ ստացաւ: Այսպիսով հինգ—վեց քրդական ընտանիք բնակութիւն հաստատեցին Մամօի շուրջը, որոնք հետզհետէ սկսեցին յափշտակել, խլել և գրաւել բնիկների չարժական և անշարժ կայքերը:

Բայց ոչ սարայը, ոչ նրա ճոխ կահկարասիները, ոչ ախոռում կապած նոյգները, ոչ էլ գիւղական հարս—աղջիկները կարողանում չէին գրաւել Մամօի աչքերը: Նա պատշգամբից անդադար երբեմն դիտում էր Թէմրանի շրջապատի ընդարձակ տափերը, Ամիրխան քէհաի թողած ջրարբի հանդերն ու հանդաստանները, այգիներն ու ջրադաշները, երբեմն էլ աչքերը դարձնում էր նրանց չարգախում բանի—գործի ետեից վազող Անթառամին, որն արշալոյսից մինչև կէս գիշեր, անդուլ շրջում էր բանանոցների գլխին, եփում, թափում, մաքրում, լոպէն գուր չէր կորցնում: Հատ անգամ Մամօն այնքան անշարժ, անթարթ աչքով նայում էր մի առարկայի վրայ, որ տեղն ու տեղ թմրում, մրափում, մնում էր, մինչև որ Սուլօն և ընկերները գալիս, թէն ընկած տանում էին անկողին դնում: Իսկ չեբուխը աֆիօնի փշրանքով ծխած օրերը, ութ—տասը ժամ դիակի նման անշարժ տարածւում էր բազմոցների մէջ և երազներով հիւրի—մէլէքների հետ ժամանակն անցկանցնում:

Անթառամին ձեռք բերելու և մանաւանդ Ամիրխանին կայքն ու կարողութիւնը յափշտակելու տենջով վառւած, Մամօն գիշեր ցերեկ մտածում էր մի կերպ Քէալաշի

գոյութիւնը ոչնչացնել, որը իւր նպատակին հասնելու ամենամեծ արգելքն էր կազմում: Նա ամեն օր անզգալի կերպով տանջում էր Քէալաշին, որը թէև սրտի խորքերում սաստիկ բորբոքւում էր, բայց դէմքի վրայ ծիծաղ ու ժպիտ կեղծելով անցկանցում էր օրերը, յարմար առթի սպասելով: Քղիի դայմադամը Քէալաշին թէև երկու անգամ խոստացել էր շուտով հեռացնել սալ Մամօին իւր պաշտօնից, բայց գործը օրից օր ետացնում էր, պատուիրելով միանգամայն համբերութեամբ տանել ամեն բան, մինչև պատէհառթի ներկայանալ:

Բայց տաքաբաղդարար Քէալաշի բարեկամին՝ Քղիի դայմադամին էլ փոխեցին և նրա տեղ նշանակեցին մի պոռոցի երիտասարդի, որի հետ Մամօն շատ դարձալի օրեր էր անցկացրել, Արզրում եղած ժամանակ: Այս փոփոխութիւնը յուսակառուր արաւ Քէալաշին: Նա թէև ոչ ոքի մօտ չէր զիջանում խոստովանել իւր յանցանքը, կամ զգացած վիշտը, բայց ցաւը ներսից նրան տանջում, մաշում էր: Ցանջւում մաշւում էին Քէալաշի հետ Թէմրանցիք Մամօի և նրա ընկերների սոսկալի ճնշումների տակ...

—Քէալաշ քէհան, դողդալով ասաց նրան մի օր գիւղի ծերերից մինը, այս մեր վերջը ուր է հասնելու...

—Աստուած դողմամբ է, Օհան աղբար, մի լոյս կը հասցնէ, մի դարդ անել...

—Էլ ո՞ր օրն է հասցնելու, երբ տաշտումը թթիմոր անգամ չը մնայ, բնկալումն էլ՝ հակիթ...: Յանքսի ժամանակ է, սերմ էլ չունենք ցանելու:

—Օհան ամի, մի նեղանայ, աղերքը մեր տուն ու-

ղարկէ, թող հինգ վեց կարաս ցօրեն տանին, կալոցին ետ կը դարձնեն...:

—Այդ ինձ տւիր, դրկցիւ տւիր, լաւ, բան չեմ ասում, հապա այս հարիւր քսան տան սրահդից պիտի հասցնես: Մի ծաղկով գարուն չի գալ...:

—Նրանք էլ մի ճար կանեն, մէկ այս երկու երեք ամիսն էլ եօլա գնանք, յոյս ունիմ, որ կազաւենք...:

—Այդպէս զուր յոյսերով ոչինչ չի գուրս գալ, մենք մեզի ենք խափխրում...: Մանր ու խոշորը դարաքաշ տանջանքներով, բաւական չէր, որ մաշեցան ու հալեցան, հիմի էլ սովը նրանց կը կոտորէ, կը պրծնենք: Այդ անօրէնը գեղ մանելուց յետոյ հանգստութիւններս կտրուեց հերկը չէր, հիմի էլ Քղեցիների պէս մեր երիտասարդները տուն, տեղ, կնիկ, երեսաներ թողած պանդխտութեան ճանապարհ ընկան: Այսօր Մինասենց Սափօն էլ Ստամբուլ է գնացել...:

ԺԱ.

Բաւական չէր Քէալաչի ներքին տանջանքը, նրան աւելի յուզում էին Անթառամի անվերջ նախատինքներն ու կշտամբանքները: Թշուառ կինը շուրջը կատարած անթիւ անգութ տեսարաններից զգացւած, վշտի գատակութիւնից բոբրոքւած, հարբածի ու խելագարի նման անխնայ ամեն օր կծու ու սուր խօսքերով ծակում էր Քէալաչի սիրտը, մերկացնելով նրա անարգ և սառը ընթացքը:

Անթառամը դիտելով Մամօի աչքերը, արդէն վաղ էր

զգացել, թէ ի՞նչ մտքեր էր որոճում անօրէնը և այդ բանը ուղղակի կերպով մի քանի անգամ յայտնել էր ամուսնին, խոկ վերջինս չը հասկանալ ձեացնելով, միշտ լռել էր այդ կէտի վերաբերմամբ: Մինասի աղջկայ մասին, Մամօի սառնասիրտ վարելու պատճառը մատամբ թէ և նախազգացել էր Քէալաչը, բայց երբէք չէր կարողանում համոզել, որ այնքան ապերախտ կը լինի իւր բարերարածը: Իսկ վերջերքը, դայմադամի փոխելուց յետոյ, երբ լսեց ու դիտեց՝ թէ ինչպէս ազատ անօրէնը գիշեր ցերեկ թափառում էր իւր տան շուրջը, ամօթից ու երկիւղից չը համարձակելով վիշտը արտայայտել, ընկաւ մեկամղձոտութեան մէջ և սկսեց առանձին թափառել օրուայ մեծ մասը գեղի շուրջը, գետափի մօտ և ծառերի շաքի տակ, այնպէս որ խոյս էր տալիս մարդու երես տեսնելուց: Այն աստիճանի հասաւ, որ գեղի պառաւներն ասում էին՝ թէ—Աստուած պատժեց անմեղներին, որքերին ու այրիներին տանջել աւողին:

Մամօն ամեն բան դիտում էր և հրճւում: Նա վերջապէս յոյս ունէր, որ շուտով կը հասնի իւր նպատակին: Բռնութեամբ թէ և նա կարող էր անմիջապէս մտնել ու յափշտակել Անթառամին, բայց նա խոհեմութեամբ էր ուղում գործ բռնել, դրացիների ու մեծատրնների աչքը կապել և իրան ամեղ ձեւացնել: Թէ և դիտէր, որ երբէք չէր զիջանել Անթառամը չինգանաի կին գառնալ, Ամիրխան քէհաի կարողութիւնը նրա ձեռքը գցել, բայց համոզւած էր նոյնպէս, որ առանց մեծ դժուարութիւնների կարող էր խեղդել մի անտէր կնոջ ձայնը:

Այս մտածութիւններով, մի օր Մամօն աննկատելի

կերպով սողաց, մտաւ Ամիրխան քէհանի առնը և Անթա-
ռամին գտաւ իւր առանձնարանում սև օրը սգալիս: Երկիւղն
ու սարսափը յանկարծ տիրեց թշուառ կնոջը, որի լիզուռ
կապ ընկաւ, ուշքը անցաւ, մարեցաւ...: Մամօն աղախին-
ներին կանչեց և հրամայեց, որ շուտով ուշքի բերեն աիկ-
նոջը, իսկ ինքը համարձակ հեռացաւ:

Այս անցքը մի քանի բոլորում տարածւեց գիւղի մէջ
և ամեն բերան վաճ տուեց իւր գլխին, որ դեռ էլի ապրում
է, այդպիսի սև օր էլ տեսնելու համար:

Այս բոլորի վրայ պէտք է աւելացնել այն անկարգու-
թիւնները, յափշտակութիւնները, գողութիւնները և յայտնի
լիւր առաջարկութիւնները, որոնք կատարւում էին Մամօի
ընկեր Սուլօի, Հասօի և սրանց ազգականների ձեռքով
գիւղում ու գաւառում: Յուսահատեցրել էին թշուառ ժողո-
վողին, այնպէս որ գիւղացիներից շատերը պանդխտութեան
էին գիմել Սթամբուլ ու Թիֆլիս, սովից իրենց ընտանիքը
ազատելու: Չատերն էլ իրենց հողերից զրկւած և Մամօի
ընկերների հետ թշնամացած լինելով, թողնում էին իրենց
սիրելի հայրենիքը, ընտանիքով դիմում օտար աշխարհ:

Այս բոլորին մի ճար անելու, կործանումից ազատ-
ւելու և անօրէններին էլ գեղից հալածելու համար, մի քա-
նի փորձառու ծերեր իրար հետ գաղտնի վշտակցելուց յե-
տոյ, որոշեցին մի գիշեր խորհուրդ կազմել: Ժողովին կան-
չւած էին միայն քսանի չափ ազգեցիկ և ամբողջ գաւառին
սիրելի մարդիկ:

ԺԲ.

Բարեկենդանի երեքշաբթի գիշերն, ուշ ժամանակ հա-
ւաքեցին Մինասնց օդան ծերերը խորհրդի: Գիշեր, որ
անցեալ տարիներում միմիայն կեր ու խումի և ուրախու-
թեան էր յատկացրած: Կարմրեցած գառի մսի, հաւի,
սագի, բաղի ու հնդհաւի, փլաւի ու քեաշկագի տեղ՝ դարու
ալիւրից խաւիժ ու փոխինձ էլ չէին գտել անատամ ծերու-
նիները փորեքը կշտացնելու: Թիւր արագի, Խարբերդի գի-
նու տեղ՝ մածնի չալխամա էլ չէին կարողացել խմել: չէ-
քէաթներ ասել տալու, տաղեր երգել տալու, սաղ ու սան-
թուր ամել տալու, պար բռնելու փոխարէն՝ սև սուգերը
պատած մռայլ դէմքով նստոտել էին ծալապատիկ իրար
դէմ և ոչ որ սիրտ չէր անում խօսք բաց անելու: Սենեա-
կում թաղաւորում էր տխուր լուսթիւնը, միայն օջախում
վառւած փայթի բոցերից առաջացած վշտաբեր սուլումը,
յանկարծակի ահագին ճայթիւնները և երբեմն երբեմն ոս-
տերից բարձրացած սուսփայնող տփոփոցը խանդարում էր
նրան: Այդ մեռելային դրութիւնը աւելի սաստկացնում
էր ծերերի վիշտը, որոնք մասամբ այդ ցաւերը չզգալու
համար, անընդհատ լցնում էին իրենց չիրութների լուսանքը
Մուշի դաշտից ստացած կօնտրաբանդ ծխախոտով և ազահա-
բար ծխում:

Հիւրերը տէրտէրին էին սպասում, բայց տառապեալ-
ներին մխիթարելու կանչւածը Մամօ բէգին էր զբաղեցնում

նորաշէն ապարանքում իւր շողորորթութիւններով: Տէրտէրը թէև գիւղացիներին մի ն ա թ էր անում, թէ գիւղեր ցերեկ բէգի առաջ քծնում, աշխատում էր նրա սիրտը գրաւել, որպէսզի խղճայ, գլխայ, ողորմի նրանց և թեթեւացնէ ծանր լուծը, բայց բուն նպատակը, բէգի միջոցով Քէլաշի ձեռքից իրենց այգուն կից մի արտը գրաւելն ու եղբորը քէհաութեան աստիճանին բարձրացնելն էր:

Մամօին էլ արբանեակ էր պէտք, հոգևորականից էլ լաւ գործակատար խօս չէր կարող գտնել, անխնայ մեծ մեծ խոստումներ էր անում և յայտեր տալիս...:

— Էլ ինչ էք սպասում, ասաց ծերունի Օհան աղբարը, երևում է, որ էլ նա չի գալ...: Ի՛նչ որ ունիք խօսելու, սկսեցէք, էլի մենք մեր գլխի ճարը տեսներ, թէ չէ մեծատունն ու հոգևորականը իրենց գլխի դարդը թողած, խեղճի ու անճարի հոգսը չեն քաշել:

— Այսպիսի օր, երբ արիւն, արտասուք է թափում թշաւ ժողովուրդը, ասաց մի ուրիշը, նա բէգի սեզանին բազմած, որսերով լքցնում է փորը և կուշտ կուշտ ծիծաղեցնում մեր դահլճներին...:

— Դրանք թողէք, դուք այն ասէք, թէ ինչ էք մտածում անել...: Էգուց չէ, մէկ էլ օր ժամանակը գալիս է, որտեղից ենք տալու էղնամի «անասնական հարկ» չորս հազար հինգհարիւր զուրուշը (450 լուրի):

— Դրանք բոլորը վերջին բան է, ասաց խօսքը կարելով ծերունի Օհանը: Դուք այն ասէք, ինչպէս անենք, որ այս անօրէնին դաւառից դուրս հանենք: Մա իր աւազակներով թէ կորչի, մնացեալները ազատելը հեշտ է:

— Բանն էլ այդտեղ է, այնպիսի գեներացի չէ, որ մի խաչ հանելով չբռնի...:

— Գիտէք ինչ կայ, ասաց բանտարկեալ Մինաս քէհաի եղբայրը, բոլորի ուշադրութիւնը գրաւելով իւր ծանր խօսակցութեամբ, եկէք մի աղերսագիր գրենք, վալիին տանենք և մեր ցաւերը մէկ մէկ յայտնենք ու յետ չը դառնանք, մինչև արդար վճիռ չըստանանք...:

— Ո՛ւմ վրայ, ո՛ւմ էք գանգատի գնում, խօսքը ընդմիջեց Քէլաշ քէհան, որ նոր ներս մտնելով գրան միջից լսում էր խօսակցութիւնը: Դրանք դարտակ բաներ են, դուր տեղը մի քանի ամիս Արզրումի սարայի դռներում ու խաների (քարվանսարայ) անկիւններում պիտի տանջւիք և յուսակտուր յետ դառնաք, այն է՝ թէ բաց թողնեն...: Այստեղ տուն, տեղ անտէր, անտիրական թողնել ու Արզրումի փողոցներում թափառելը խելքի մօտիկ բան չէ:

— Դու սովոր ես խոշոր խոշոր խօսելու, մեծ մեծ խոստումներ անելու, ասաց ծանրութեամբ ծերունի Օհանը, բայց գլուխ բերած օգտարեք դործդ չը տեսանք, հիմի չես էլ թողնում, որ ուրիշները խօսին, տեսներ նրանք ինչ են մտածում...:

— Ով ինչ կուզէ, մտածէ, բայց բոլորը դուք է, ես իմ վերջնական որոշումս արել պրծել եմ, Թէմրանը շուտով կազատի այդ անօրէնի ձեռքից...: Աւել խօսելու կարողութիւն չունիմ:

— Այդ խօսքերը շատ շատ ենք իմացել, կրկնեց ծերունին, բայց մեր դառը վիճակը ոչնչով չի փոխւել...:

— Թողէք խօսի, տեսներ, ինչ բան է նրա որոշումը, ասաց գեղի համբաններից մէկը...:

— Էլի մի դուր յոյս, պատասխանեց ծերունին:

— Այո, Թէմբանը շատ շուտով կաղատուի Մամօի ձեռքից, բայց թէ ինչպէս, այդ մի գաղտնիք է, որ վերջը կիմանաք....

— Ախար ինչ գաղտնիք....

— Հրամներէք, դա մի խորհրդաւոր գաղտնիք է, ծաղրալի դէմքով, իւր ընկերակիցներէ հետ ներս մտնելով ասաց Մամօ բէգը, գաղտնիքը չէ կարելի այդքան բազմութեան առաջ պարզել... Սուլօ, Մսոօ, Հասօ, կապկպեցէք, չզրթայեցէք այս գեափուրներին, տարէք բանտ, այնտեղ աւելի լաւ խորհուրդ կարող են կազմել: Զինւած աւաղակները յարձակեցան անդէն թշուառների վրայ և սկսեցին պինդ պինդ չզրթայել նրանց ձեռքերն ու ոտքերը: Այդ միջոցին մի քանի ճարպիկ ժողովականներ կարողացան խոյս տալ, մի քանիսներն էլ մտան ախոռ և անասունների մոտերքների մէջ պահուեցան: Քէալաչ քէհան չզրթայակապ ամենից առաջ արժանացաւ իւր շինել տւած հաստ ու պինդ որմերով բանտում առանձնական կեանք վարելու:

Բ Է Գ

Ա.

Մինչդեռ Քէալաչը բանտի խորքերում դժուար աստիճանի բորբոքւած, տառապում, տաջւում էր, մինչդեռ նրա աչքի առաջից և ոչ մի ակնթարթ չէր հեռանում իւր չարաշահ անցեալի զարհուրելի պատկերը, մինչդեռ բանտի այլ սենեակներում ողբալով սղում էին իրենց ընտանիքների սև օրը Թէմբանի համբանները, մինչդեռ կոծում էին գիւղի մանկահասաններն ու հասակաւորներն իրենց հօր, եղբօր, ամուսնի, որդու սոսկալի վիճակը, մի դժոխական բռնաբարութիւն էր կատարւում Ամիրխանեց տան մէջ: Մամօ բէգը իւր հրոսակներով մտնելով Անթառամի սենեակը, յափշտակեց նրան և նւաղած, անզգայացած տարաւ իւր սարայը: Նահապետական նւիրական օջախը պղծելուց, նրա զարդերն ու հարստութիւնները կողոպտելուց յետոյ, մնացորդը թողեց իրեն գործակատարներին բաժանելու...: Քէալաչի որդին Արտաշը և աղջիկը Աննամանը որպէս գերի վարեցան բէգի հովիւների խրճիթները, իսկ զառամեալ քոյրը ոտքի տակ ձմւեցաւ: Մինչև լուսանալը, ոչ միայն զարտակեցին աւարառուները Ամիրխանեց տան կալքն ու կարողութիւնը, այլ նրա դռներն էլ քանդեցին, տարան:

Լուսադէմին Ամիրխանենց տունը աւելի աւերակի, քան թէ բնակարանի էր նման...: Նոյն գիշերը աւարառութեան ենթարկեց գիւղացիներից շատերի տները և մի քանի ունեւորների գեղանի աղջկներին հարձ տալին Մամօի արքանեակները...: Սուգը, ողբն ու կոծը ընդհանուր էր և վշտի սաստկութիւնը մոլորեցրել էր ամենքին: Ամեն մարդ արտառու էր իւր սիրելիների կորուստը, ամենի սրտի խորքերից անվերջ հառաչանքներ էին բարձրանում, ամեն շրթունքներից անէծքներ էին թափւում անգութ դահիճների գլխին և ոչ ոք չէր կարողանում մի ճար գտնել, այդ գազանների ճանկերից իրենց սրտակիցներին ազատելու համար:

Անթառամբ, Մամօի ննջարանում իւրաքաչիւր անգամ սթափւելիս, ինչ սոսկալի ցնցումներ էր կատարում, ինչպէս բորբոքում էր նրա թոքերը հարէմական վարագոյրների ու որմերի մէջ նեխած օդը ծծելով, ինչպէս մորմորում էր նրա մայրական սիրտը, երբ նրա վառ աչքերը չէին նկատում շուրջը իւր սիրասուն դաւակներին, ինչպէս մթնում էին նրա աչքերը, երբ գազանաբարոյ դահիճը իւր զղելի դէմքով ներկայանում էր նրան զանազան հաճոյախօսութիւններով, չէ կարելի բառերով արտայայտել: Նա երբեմն կատաղում էր մատակ առիւծի նման և ուզում էր յարձակել բզկտել իւր ձագերը յափշտակող, չարչրող, տանջող, անգութ դահիճներին, բայց հարէմական երկաթի վանդակը արգելում էր նրա այդ ոստիւնը և նա բաղխւելով երկաթի հաստ ու պինդ ճաղերին վիրաւորում, կոտորում, փշրում էր իւր անձը, արիւնլայ, կսկծից ու խոտառկից անզգայացած, գարձեալ ընկնում էր նւաղած, ուժասպառ գիակի նման: Նրա ողբը, նրա կոծը, նրա մռնջիւնն ու

աղաղակը խեղդւում էր հարէմի պատերի մէջ և ինչպէս միայն անզգայ որմերն էին լսում նրա ձայնը, միմիայն նրանք էլ տալիս էին նրան իրենց տխուր արձագանքը:

Անթառամի ծայրահեղ ընդդիմութիւնները, թէև տանջում էին Մամօին և այդ պատճառով ահն ու երկիւղը չէր հեռանում նրա սրտից, գիշեր, ցերեկ անընդհատ յափշտակածին զսպելու և նրա սիրտը գրաւելու մտքով էր զբաղւած, բայց և այնպէս չէր էլ յուսահատում չինգանան, նա կարծում էր, որ վերջի վերջոյ կը յաղթէ այդ յամառ հայ կնոջը: Նախազգուշութիւնների համար Մամօն բոլորովին արգելեց, որ ոչ մի հայ չը մանի իւր սարայը և կասկածելի անձնաւորութիւններին բոլորովին հեռացրեց իւր դռներից:

Բ.

Արտաշը տասներկու տարեկան էր, երբ քար ու քանդ արաւ Մամօ բէզը նրանց տունը, հօրը բանտարկեց և մօրն էլ իւր հարէմը տարաւ: Նա ականատես եղաւ այն բոլոր արկածներին, որոնք կատարեցան գազանաբարոյ աւաղակների ձեռքով: Տեսաւ նա հօրը, երբ Մինասենց տանից կապկպած բանտ էին տանում, թէ ինչպէս յուսահատութիւնից գժւածի նման, սկսեց յարձակել իրեն շրջապատողների վրայ, իրենց տան մէջ ինչպէս մօր սիրտը անցաւ, մարեցաւ, թուլացաւ չինգանաի գրկում, որը տարաւ նրան իւր հարէմը, գիակի նման անշարժ և անզգայ: Նա տեսաւ թէ ինչպէս աւարառուները մէջ գիշերին կատաղի երկվարներին

իրենց մտուրքներից քանդում և անխնայ մտրակելով տա-
նում էին, ինչպէս գութանկար գոմէշներին ու լծկան եզ-
ներին մահակի տակ կոտորում և մղում էին իրենց տները,
ինչպէս իրար մէջ բաժանում էին մատակներին, կովերին ու
ոչխարներին և լսեց անլեզու անասունների խրխնջոցը, բա-
ռանջոցը և մայոցը, որոնք կարծես բողբոջում էին աւաղակ-
ների դէմ, չէին հեռանում ակոռներից և գոմերից և որոնում
իրենց ձագերին...: Նա տեսաւ՝ թէ ինչպէս փշրում էին
անդուկները, քանդում էին սենեակներն իրենց զարդարանքնե-
րից, կոտորում, թափում, ոսնատակ էին տալիս կարասնե-
րի միջի բարին, եղն ու ձէթը, թթուն ու աղունը, ալիւն
ու պանիրը և այդ սոսկալի բոսկներում անդադար տան
այս անկիւնից այն անկիւնն էր քաշում պաշտպանելու և
հօթը տարեկան քրոջը՝ Աննամանին պաշտպանելու, ոտքի
տակ չը թողնելու համար: Դեռ ինքը երեխայ, եղբայրական
և այրական պարտականութիւնը կատարելու էր պարտաւոր-
ւել, դեռ ինքը պաշտպանութեան կարօտ, արենակցական
սէրը ստիպել էր, իրենից թոյլի պաշտպանելու հոգսը
քաշել:

Աւաղակները տունը բոլորովին մերկացնելուց յետոյ,
մի անկիւնում երկուսին անբաժան կերպով իրար գրկած
ու քնած էին գտել և առանց իրարից բաժանելու, որպէս
աւարի մաս տարել գցել էին մի հովիւի տուն: Այն փափկա-
սուն զաւակները, որոնց ամեն մի պէտքերն Անթառամը
իւր ձեռքով էր կատարում, այն սիրածուն զաւակները,
որոնց ամեն մի ցանկութիւններին Քէալաչը հրամայում էր
անմիջապէս բաւականութիւն տալ, այն մատաղահասներն,

որոնք մեծացել էին միմիայն զգաւորներով և փայփայանը-
ներով, որոնց ականջները չէին լսել ոչ կոշտ խօսքեր, ոչ
անառակ յիշոցներ, այն արարածներն, որոնք ոչ ցրտի սաստ-
կութիւնը և ոչ տօթի տապն էին զգացել, վայրենի հովիւ-
ների անարգանքներին մատնւած, դատապարտւել էին ծա-
ռայելու և ստրկարար կատարելու անզգայ և անգութ աէ-
րերի անխիղճ և անողորմ հրամանները:

Փետրւարի միջերբին էր, երբ առաջին անգամ Մա-
մօի հովիւ Հասօն հրամայեց Արտաշին, իրենց յիտունի չափ
կթան ոչխարները տանել և արածացնել գետափում, ձորի
մէջ: Այդ առաջին անգամն էր, որ քէհաի որդին, խլիկը
թիկունքին գցած, մահակը ձեռին, գամփոնների հետ ոչ-
խարը առաջը խառնած, գիմեց գէպի ձորը: Նրա պաշարը
գարի հաց էր և լոռի փշրանք, որոնք հովիւ կլինը՝ Սօնան գե-
տեղեց խլիկի թիկունքից կախւած գլխանոցում և ճանա-
պարհ գցեց:

Աննամանը, որ մինչև այդ ժամանակ և ոչ մի բոսկէ չէր
բաժանւել եղբորից, սիրտը լցւեց և արտասուները աչքերին,
առանց ուշք դարձնելու Սօնաի սպառնալիքներին վազեց
եղբօր հետից և նրա հետ ամբողջ օրը արևի, քամու և
ըրի տակ անցկացրեց: Հովերի կատաղած ու ցրտի սաստ-
կացած ժամանակը փոքրիկ հովիւը իւր խլիկի մէջ էր առ-
նում քրոջը և երկուսով իրար փաթաթւելով, մէկ մէկի
տաքացնում էին: Գամփոններն, որոնք երբեմն երբեմն չըջում
էին ոչխարների չորս կողմը, չէին բաժանւում իրենց ման-
կահաս առաջնորդներից, որոնց ոտքի տակ պառկելով, աչ-
քերը չորս կողմը շռած, գիտում էին իրենց պաշտպանու-
թեան յանձնւած անդէն արարածներին:

Գ.

Հասօի կինը՝ Սօնան երբ նկատեց, թէ դժուար է բաժանել քրտջը եղբորից, նրանց մի քանի շաբաթ թողեց, որ միասին տանեն ոչխարը արածելու, նամանաւանդ որ այդ օրերը ծնում էին ոչխարները և մատղաշ գառներին իրիկունները հարկաւոր էր գրկով տուն բերել, իսկ Արտաշը մենակ լսօ չէր կարող երկու երեք գառ կրել: Գործի պէտք եկաւ, նա արդէն սկսեց եղբորը օգնել և գրկով հովիւ տունը տանել նորածին գառներին: Գոհ էր Աննամանը, որ իրեն չէին բաժանում իւր եղբորից և մեծ ուրախութիւն պատճառում անմեղ երեխային, երբ քնքշիկ գառը գրկին վերադառնում էր տուն: Քիչ ժամանակից յետոյ, գառները արդէն շատացան և ժրացան, նրանք էլ կարող էին վարձանամտի քնքշիկ թարմ գալարները արածել: Աննամանին էլ աւին մահակ ու գամփուններ և քոյր ու եղբայր իրարից ոչ շատ հեռու շարունակեցին արածեցնել կթան ոչխարներին ու նրանց գառներին:

—Աննօ (քրդուհին արդէն կրճատել էր նրանց անունները), ասում էր Սօնան չը լինի թէ թողնես, որ գառները մօտենան ու ծծեն, հոգիդ կը հաննմ:

—Իրարից հեռու արածեցրէք, Արտօ, կաշիդ կը քերթեմ, թէ ոչխարները քիչ կաթ տան, ասում էր ամեն անգամ ճանապարհ գցելիս Սօնան Արտաշին: Թշառու երեխաները իրենց քաղցը յագեցնելու համար անգամ, չէին հա-

մարձակում ոչխարներին կթել, գարի հացը կաթով փափկացնել և ուտել: Պէտք էր տեսնել, թէ որքան էր շարունում Արտաշը և ինչպէս էր յարձակում, երբ ոչխարներից մէկը, իրեն գառնուկի մկմկոցին չը գիմանալով, մօտենում ու գիեցնում էր նրան: Ջատ անգամ զայրանում էր Աննամանը եղբոր վրայ, որը անգուլթ կերպով գառնուկի բերանից դուրս էր քաշում մօր ծիծը և տտում:

—Արտաշ, մեղք չէ այդ անասունը, որ այդպէս բաժանում, հեռացնում ես իւր ձագից: Մօր կաթը իւր գառնուկին խնայում ես:

—Իրիկան, իրիկան, ես ինչ պատասխան տամ Սօնային, ասում էր հեռանալով Արտաշը:

—Սօնան ինչ է իմանում, թէ գառնուկը ծծել է:

—Նա սատանի աչքեր ունի, նա իմանում է ամեն բան:

—Արտաշ, դու խիղճ չունիս, չեմ լսում գառնուկի մկկոցը, տես, ի՞նչպէս վազում է մօր ետեից....:

Արտաշը սրացած, հեռացած էր լինում շատ անգամ այսպիսի զէպքերում և Աննամանը մենակ փաթաթւում էր գառնուկին, գգւում նրան և արտաւում: Այսպիսի րոպէներում նա յիշում էր մօրը, որի պատկերը երբէք չէր հեռանում իւր աչքի առաջից, յիշում էր Անթառամին, որը երբէք իրեն լալու չէր թողել և ոչինչ չէր խնայել, որին տեսնելու և կրկին գրկելու փափագով տառապում էր թշառու դուստրը երազներում անգամ, բայց անողորմ Մամօն արգիլել էր և իրենց չէմքից անցնելու անգամ չէր թողնում ողորմելի որբերին:

Քոյր և եղբայր շարունակ երկու տարի ծառայեցին Սօնաին, առանց մի օր, մի ժամ անգործ անցկացնե-

լու և այդքան ժամանակամիջոցում ոչ մի գայլ կարողացաւ մօտենալ նրանց գառներին և ոչ մի գող նրանց խաչներին: Ամեն առաւօտ վաղ, առանց տրտունջի և պահանջի գլխները կախած եղբայր և քույր, առաջները խառնած իրենց յանձնած հօտը տանում էին ամենալաւ արօտատեղերը, ժամանակին տուն բերում կթելու և կրկին դիմում իրենց գործին: Տարւայ մեծագոյն մասը, գիշեր ցերեկ անցկացնում էին բաց օդում, անձրևի, ցօղի, եղեամի և ձիւնի տակ, իսկ սառտիկ, ցրտերին կոփերի հետ պառկում էին տաք գոմերի սալայատակի վրայ, առանց ծածկոցների: Բացի խլիկից ցրտի դէմ պատսպարելու ոչ մի տաք չոր չունէին, կուրծքերը, թեկերը, սրունքները մերկ, ոտքերը բոբիկ անցկացնում էին տարւայ բոլոր եղանակները մարգերում և քարքարոտ գետափում: Քոյր և եղբայր, բացի Սօնաի անողորմ հրամաններից, միայն իրար ձայն էին լսում, իրար հետ խօսակցում և իրար հաղորդում զգացածները, աշխարհի երեսին չունէին ոչ մի բարեկամ և ոչ մի ընկեր, բացի գամփռներից:

Դ.

Արտաշը բաց օդի մէջ, բարձր լեռների լանջերի վրայ, ազատ մտաւոր զբաղմունքներից աճեցաւ, լցւեցաւ ու զլարթացաւ և սկսեց անվախ իւր հովանաւորութեան յանձնւած ոչխարի վրայ յարձակող աղէտների, չնազայների և գայլերի վրայ յարձակել: Նա մի անգամ մի գայլ տապա-

լեց իւր մահալի մի հարւածով և նրա դիակը իրիկունը հետը տուն տարաւ: Սօնան գայլի մորթը Երզնկացի վաճառականին տւեց, որի փոխարէն ստացաւ մի լաշակ: Այդ առևտուրը ուրախացրեց Հասօին, որը պարտք դրեց Արտաշի վզին—ամեն օր մի այգալիսի որսով տուն գալ: Այդ պատճառով Արտաշը հրացան ու վառօդ պահանջեց քրդից, որը շտապեց կատարել նրա ցանկութիւնը:

Դրանից յետոյ Արտաշն ու Աննամանը սկսեցին իրենց խաչները արածեցնել մութ անտառների մօտ, խոր—խոր ձորերում և այրերում ապառաժների տակ: Արտաշը առանց որսի և ոչ մէկ օր տուն չէր վերադառնում, իսկ Հասօն ու Սօնան միշտ զայրանում էին, թէ քիչ որս էր տուն տանում: Արտաշը նրանց նախառնիքներից ազատելու, ազահ սրտերը յագեցնելու համար, կեանքն ամեն ըսպէ վտանգի ենթարկած մտնում էր ամենավտանգաւոր այրերը, անտառների խորքերը, բարձրանում էր ապառաժների լանջերով և օրից օր աճեցնում էր տուն տարած որսերի թիւը: Այդ բոլորի մասին ոչ միայն մի գոհունակ նշան չէին ցոյց տալիս Հասօն ու Սօնան, այլ Աննամանի հովութեան ազատ ժամերին, Արտաշի համար գառի բրդից մանած ու գործած բաճկոնն ու շալվարը, խլում, հագցնում էին իրենց որդիներին, միշտ ասելով, թէ նորից գործէ եղբօր համար: Եւ միշտ քոյր—եղբայր չէին արժանանում վայելելու իրենց աշխատութեամբ ձեռք բերած բարու ամենաշնչին մասն անգամ:

Արտաշի լաւ որսորդութեան, գնդակը ճիշտ նպատակին հասցնելու և աշքարաց հովութեան համբաւը տարածւեց ամեն կողմ, ողջ գաւառում սկսեցին խօսել նրա ճարպիկութեան, անվհեւրութեան և արիութեան մասին: Հա-

սօն թէև Արտաշին երբէք ուրախ երես չէր ցոյց տալիս, բայց քրդական շրջանում լիաբերան գովում էր իւր բայայի գործունէութիւնը: Արտաշի անվախութեան համարաւ հասաւ մինչև Մամօի աղանջին, որին Անթառամի հարազատ որդու այդքան արիաջանութիւնը մտածութեան առարկայ դարձաւ և չէր իմանում թէ ինչ միջոցով մեռցնէ նրա սրտի մէջ սնւած այդ անվահեր հողին:

Ամիրխաննց հանդերը և ազարակները Մամօի ձեռքն անցնելուց յետոյ, այն բերքը չէին տալիս, տափերից էլ այն նախկին արդիւնքը չէր ստացուում: Պատճառը շատ պարզ էր, քրդերը վարուցան անելու գլուխ չունէին, իսկ անտէր արտերում, վարձու մշակների ցանած սերմերն էլ, ճնճողներն ու մկերն էին ուտում: Գործը այն ատրիճանի էր հասել, որ Ամիրխաննց այնքան արտերի բերքը, ոչ միայն բաւականութիւն չէր տալիս բէգի բազմաթիւ ծառայողներին և ազգականներին, որոնց թիւը տարոց տարի բազմապատկւում էր, այլ գաւառի կողոպուտն էլ չը բաւելով, շատ անգամ Մամօն պարտաւորւած էր սայլեր, ջորիներ և էշեր ուղարկելու հարկան նահանգները փողով հաց գնելու: Արտաշի ժրաջանութիւնը և աշխատասիրութիւնը նկատելով Մամօն, նրա ձեռքից խլեց հասօի տւած հովաւական գաւաղանն ու հրացանը և քրոջ հետ իրենց աւերակ տան մի անդուռ սննեակում դետեղելով, Ամիրխաննց բոլոր հողերի վարուցանքը կատարելը նրան յանձնեց: Արտաշը պարտաւորւած գէսից, գէնից հայրական տան կողոպուտների մնացորդներից հաւաքեց մի քանի լուծ գոմէշ, եղ, գութան, արօր, սայլ, չղթայ կաշի և կամաց կամաց սկսեց

մի կողմից աշնան վար անել, գութանի մաճը բռնել և արտերը հերկել գարնան ցանքի համար, միւս կողմից ուրազն ու կացինը ձեռին տունը կտոր, փշուր տախտակներով ծածկել, պատուարել և գարնան հերկի պատրաստութիւնը տեսնել:

Ե.

Մամօի բարեկամների, ազգականների, ծանօթների թիւը օրից օր աճում էր, սրտնք ձեռքերը ծոցերին, անգործ ու անհոգ ուտում, խմում, պատռում, թափում էին և նրացից ոչ որի մտքովն անգամ չէր անցնում թէ իրենց ձրիակերութեամբ անելանելի կացութեան մէջ էին գցում բէգին: Բայց ովքեր էին այդ ձրիակեր ազգականներն ու բարեկամները, ինքը Մամօն էլ չէր իմանում: Առաւօտ վաղ հարաւից, կամ արեւելքից մի գէլովիչ, մի շէյխ, մի իւլէմա (գիտնական), մի մօլլա, կամ մի որևէ էվլիա (երանելի) գալիս էր յետի, կամ իշի վրայ բազմած ու իջնում հուշակ ստացած հիւրասէր և կրօնասէր Մամօի դրան առաջ: Իսկոյն ընդունարանի դռները բացոււմէր և ընդունւում բէգի ներկայութեան: Հիւրը մեծարելուց և կերակրելուց յետոյ, օրհնում էր, մաղթելով բէգին երկրից ոյժ ու կարողութիւն և էլ բարձր փառք: Չա՛տ ուրախանում էր բէգը, երբ որեիցէ փողով կամ գոյքով նոպաս տալով, ազատւում էր այդպիսի անկոչ աղօթողների ճանկից: Չա՛տ անգամ դրանք պահանջողական ձևով խնդրում էին, որ իրենց հովանաւորէ բէգը,

մի վայելուչ պաշտօն տայ և մի կտոր հացի արժանացնէ։ Բէգը պարտաւորւած էր, այդպիսի գիմողների համար մի մի պաշտօն, մի մի աստիճան հնարելով, դետեղել իրեն հովանաւորութեան յանձնւած գիւղերում։ Ամեն մի հայ գիւղում, արդէն Մամօի մինիատուր մի մի փոքրիկ բեգ էր գտնուում. թշուառ գիւղացիների օրապահիկ պատառները կտրելու։ Չատ անգամ Մամօն ստիպւած էր լինում ամիսներով, տարիներով այսպիսի հիւրերին իւր տանը կերակրել, մինչև մի յարմարաւոր պաշտօնի բացւիլը։

Միայն իսլամական կրօնականների քողի տակ ծածկւած հացկատակ տղուկները չէին Մամօի գուռը բաղխողները։ Մէջ գիշերին կամ արեւագալից քիչ առաջ, յանկարծ մի ձիաւոր իջնում էր Մամօի հարէմի գրան առաջ և սաստիկ կերպով բաղէում այդ մահկանացուներին անմատչելի բնակութեան գուռը։ Ներքինի նեղըր, իւր կոշումից պարտաւորւած վեր էր կենում իւր հաղիւ տաքացրած անկողնից, քթի տակ հազար ու մի անէծք և նղովք կարգալով, բաց անում գուռը։ Յանկարծ ներս էր մտնում ձիաւոր չէրքէսը սպիտակ, սաւաններում պատած զոհը գրկումը, ասելով, — էս էլ գեալուր Խնկօի աղջիկը... Թէև բակը միշտ աղօտ լուսով էր լուսաւորւած, բայց ներքինին, աչքերը ճմռելով, տեսնում էր հրեշտականման գեղանի օրիորդի անմեղ տիպարը։ Չատ անգամ զոհը նւաղած էր լինում, գլուխը կախ քցած, սև ունքերի տակ երկար սև սև թերթիչներով աչքերը փակւած, գէմըր սպիտակ մարմարի նման, տխուր և անշարժ։ Երկար և սաթի նման փայլուն մազերը սփռւած սաւանի վրայ, խի կիսով չափ բաց, փղոսկրի նման ողորկ

և փայլուն կուրծքը հաղիւ նկատւելու չափ բարձրանում և իջնում էր։ Ներքինին կանչում էր աղախններին, որոնք խիղջն առնում էին զոհը չէրքէսի գրկից և տանում նրա համար վաղօրոք պատրաստւած ննջարանը. խի առեւանդողը դուրս գալով կանանոցի բակից, մտնում էր հիւրանոցը, որտեղ սպասում էր մինչև իրեն խոստացած պաշտօնին հասնելը, կամ որոշւած գինը վճարելը։ Ահա մի հայր, մի լեռնական քուրդ, դուռտըր առաջը գցած, իւր ոտքով բերում է զոհը հարէմի գենման սեղանի վրայ զոհելու։ Քրդուհին ողջ ճանապարհին լացել է, սգացել է իւր անողորմիկ վիճակը, աղաչել է հօրը, աղերսել է, արիւն արտասուելք թափել, բայց անգութ հայրը, իւր գիրքը պաշտպանելու, իւր նպատակին հասնելու համար, նախատինքներով ու սպառնալիքներով լռեցրել, խեղդել է նորա ձայնը կուրծքի մէջ։ Քրդուհին հարէմն է մտնում իւր սիրելիան հովւի տանջանքները ողբալու, իւր վիճակը սգալու, խի հայրը սարերի վրայ վրանաբնակ հարեան հովիւները ոշխաւները համբելու, հարկերը ժողովելու իրաւունքն ստացած, վերադառնում է իւր վրանը։

Այսպէս ամէն գալող, համաձայն իւր ճարպիկութեան ուսում, խմում, կորոպտում, տանում էր, ամէն պաշտօնական իւր ձեռքով ժողովածից նախապէս իւր առատ բաժինը հանում, վեր էր առնում և ամէն գործակալ ու գործակատար իրենց գրպաններն ու քսակները լցնում, ուռեցնում էին։ Ամեն տեղ, ամեն պաշտօնեայ մի և նոյն համուգմունքն ունէր — հացի հասել եմ, չուտելը յանցանք է։ Մեղրի տիկը դարակողը պէտք է մատնելը լիղէ։

2.

Անկոշ ու անպէտք պաշտօնականների թիւը այն աստիճան չատացաւ Մամօին յանձնաժողովի վիճակում, ձրիակերների և հացկատակների հաշիւն ու համարը այն աստիճան ստաւարացաւ և նրանք այն աստիճան ծանրացան բէգի վզին, որ գլշեր—ցերեկ նրա մտածութեան առարկայ դարձան։ Նա կղերի շարերով ծպտեալ շէյխերի, մօլլաների, իւլէմների հետ երկար խորհրդակցելուց յետոյ, նրանց ցրեց իւր վիճակի շրջակայ գիւղերն ու ձմեռանոցները, որպէսզի ժողովրդի մէջ հանրագրութիւններ բաց անեն և խնդրեն, որ իրենց գիւղերի վերահսկողութիւնն էլ յանձնեն Մամօ բէգին։ Թէմրանի տէրաէրին էլ, որի եղբօր ձեռքն էր անցել Քէյալաշի քէհաութեան պաշտօնը, նրանց ետեւից ուղարկեց, որ խրատէ և քարոզէ, որ բէգի հրամանները կուրարար ընդունեն, հնազանդին և առանց քննութեան ստորագրեն առաջարկած թղթերը։ Բոլոր հարեան հայ գիւղերն, որոնք ականատես էին եղել Թէմրանի քար ու քանդ լինելուն, որի բնակիչների երեք քառորդ մասը արդէն ցրել փշացել էին, մնացորդների էլ տղամարդիկը, ուժեղ թիւերը պանդխտութեան մէջ տապկուում էին, որպէսզի կարողանան իրենց ընտանիքի հարկերն ու խարջերը տալ, սարկութիւնից ազատուել և հայրենի հողերը վրաւակահարեց ազատել։ Բայց ինչ կարող էին անել, ձիաւորները, շէյխերն ու մօլլաները

կրակով ու սրով էին սպառնում անգէն ու անտէր ժողովրդին՝ կնքելու և ստորագրելու արաբերէն տառերով խաղմզած մեծ մեծ թղթերի վրայ։ Քղիի ղայմաղամը, Արդրումի մէջ Մամօի հաշուով քէֆեր անող Կ. Պօլսեցի թուումարաջին ամէն միջոց գործ դրեց յաջողեցնելու իւր բաբեկամի մտադրութիւնը, որից պարբերաբար ստանում էր լիք — լիք քսակների ծրարներ։

Այսպիսի միջոցներով թէև մեծացաւ, ընդարձակեցաւ Մամօի իշխանութեան սահմանները, բայց բաղմապատկեցաւ նոյնպէս նրա կարիքները, այնպէս որ նրա եկամուտները չէին ծածկում նրա պարտքերը, որոնք օրից օր անսպասելի կերպով աճում էին և բարդուում։ Նա այնպիսի հոշակ ստացաւ, որ ոչ միայն պարտաւորւած էր իւր հրամանները կատարողներին, իրեն շրջապատողներին կերակրելու, հագուեցնելու, ցանկութիւնները յագեցնելու մասին հոգալ, այլ նա իւր հեռաւոր ծանօթներին, Քղիի, Արդրումի և Կ. Պօլսի պաշտօնականներին, կրօնականներին, Չամի, Մէգինէի, Մէքքէի իսլամականութեան մէջ հեղինակութիւն ունեցող հոգեւորականներին էլ նպաստներ հասցնել տարին մի քանի անգամ, որպէսզի իւր կրօնի մասին ունեցած եռանդը ցոյց տայ և նրանց պաշտպանութիւնից չը զրկւի։ Մոլի իսլամական ժողովրդի մէջ մի հոգեւորականի աննպաստ քարոզը, կարող էր նրա վարկը գցել, թէ ժողովրդի և թէ վարչութեան աչքում, իսկ այդպիսի դէպքում նա դատաւարուած կլինէր դարձեալ մի հիւղում քաղցածութեան մատնել։

Այդ պատճառով ոչ միայն Արտաշի ցանած ու վարած

ճակումն էր և Աննամանը, օր գլխեր անդադար կթում էր, մակարթում, հարում, քամում, կփում, թավում, լանում, գործում և պառկած ժամանակն էլ անընդհատ աշխատութիւնից, հոգնածութիւնից և ձեռքերի, մատների մորթու ճեղճեղածների ցաւից ու կոկծից նւաղում, թմրում էր: Այնքան աշխատանքից յետոյ, այնպէս թուլացած էին լինում, որ ոչ ուտելու ժամանակ էին գտնում և ոչ էլ իրենց հագուստի, կապուստի մասին մտածում: Ոտքի վրայ թէ կարողանում էին, մի բան ուտում էին, թէ ոչ, քաղցած լինելը չէին էլ յիշում, չէին էլ զգում:

Արտաշի աշխատութեան արդիւնքներից, պետական և հասարակական հարկերը տալուց յետոյ, Մամօն սերմն էլ վերցնում էր և մնացորդը երեք բաժին անելով երկուսը, որպէս կալածատէր ինքն էր վեր առնում և մի երբորդը նրան թողնում, որպէս աշխատութեան մաս: Արտաշը այդ երբորդ մասից պիտի զինւորական, կալածական, անասնական, արդիւնաբերական և մաքսային հարկերը տար, պիտի վարձ տար իւր հոտաղներին, մշակներին, ծառայողներին և հովիւներին, զրանց պիտի կերակրէր, հագցնէր, տարին տաններու յամիս, պիտի իւր կողմից հարկ տար բէգին, նրա ծառայողներին, տէրտէրին, քէհաին, պողին, աղքատին, այրուն և այլն: Այն լիք—լիք ամբարներն, որ կալոցից յետոյ իսկոյն լցւում էին և ժամանակաւորապէս ուրախացնում մատաղահաս մշակին, չանցած մի ամիս դատարկւում էին, մինչև նոր ցանքն ուտելու էլ հաց չէր մնում, այնպէս որ Արտաշը նոր ցանքին դարձեալ պարտաւորւած գիմում էր բէգին սերմնացու խնդրելու: Այդ բոլորից յետոյ, բէգը

տարբել էր տել նրա հիւրասնեակը և պատահական հասարակ հիւրերին և անցողիներից շատերին ուղարկում էր նրա տունն իջեանելու և կերակրելու:

Արտաշը թէ և ինքը մինակ արու անհատն էր իւր տան, բայց չորս մարդու զինւորական հարկն էին պահանջում նրանից և առանց խօսեցնելու ստանում էին. մինը հօրը համար, որը որպէս խելագար կապկպած էր իւր շինել տւած բանտում, Մամօի սարայում, երկրորդը հօրեղբօր համար, որ վաղ ժամանակներից Կ. Պօլիս պանդխտութեան գնացած, ետ չէր դարձած և որի տեղը ոչ ոքի յայտնի չէր, մին էլ իւր կրտսեր մեռած եղբօր համար, որի անունը նեղութիւն չէին քաշում հարկապահանջները ջնջել ցուցակի միջից: Նա վճարել էր երկու անգամ իւր հովական տարիներում չը վճարած հարկերը, բայց ստացականի մէջ պաշտօնականները միայն ներկայ տարւոյ հարկը գրած լինելով, պարտաւորել էր երբորդ անգամ էլ տալու:

Ը.

Անշափ էր Անթառամի փափագը իւր դուակներին տեսնելու, զգւելու և զրկւելու համար, բայց ներքինին, հարէմի ծառայողներին և աղախներին սաստիկ պաշտելիք էր, որ լաւ հսկեն, որպէս զի ոչ մայրը կարողանայ հեռից անգամ տեսնել իւր զաւակներին և ոչ որդիքը իրենց մօրը: Մի և նոյն գիւղի մէջ, իրարից մի հարիւր քայլ հեռաւորու-

Թեամբ ապրում էին սարայի, կանանոցի բանտերում ծնողները, հայրենի աւերակներում զաւակները և իրար կարօտով տոչորում, բայց հնար չէին կարողանում գտնել տեսնելու և յագեցնելու իրենց սրտի ջերմ ցանկութիւնները: Մի միայն երբեմն երբեմն երազներով այդ բաղձանքներին հասնում էին թշւառները, բայց կանանոցում Մամօի արարկու ձայնը, բանտապետի խորխտալի աղաղակները, Սուլօի, Հասօի գիւղի մէջ գոռում գոչիւնները ընդհատում էին այդ երջանակի ժամերը, սթափեցնելով քնից վշտաբէկ արարածներին...:

Այդ յուսախաբ սթափութիւնից յետոյ, կրկին սուգի սև քողը պատում էր նրանց սրտին ու հոգուն և խորատուգում վշտի ու կիկանոսում: Բայց աննկարագրելի էր Անթառամի կսկիծը, նրա վշտի արաւորութեան շափը միայն կարող են երևակայել, ըմբռնել այն միակ որդեկորուս մայրերը, որոնց սիրասուն զաւակները իրենց մատաղ հասակում աւարի են մատնել և գերի վարել անողորմ թշնամու ձեռքով հեռու աշխարհ: Գորովասիրտ մայրը շատ հեռուից աւելի երևակայութեամբ գիտում էր իւր դարաքաշ զաւակներին, խուլ կերպով լսում էր նրանց վշտալի մրմունջներն ու ողբերը և աւելի բորբոքում սրտի հատորների կարօտով: Կարծես բաւական չէր նրա ամենաղգայուն սրտի համար իւր շարատանջ հարազատների տաժանելի վիճակը, բաւական չէր քիթերիններից և սրտակիցներից անջատելը և հարէմի պինդ որմերի մէջ բանտարկելը ու մղկտալը, բաւական չէր սիրելիների աղի արտասուներով աչքերը և արիւնլայ վերքերը նկատելը, բաւական չէր ամենայն օր անխիղճ

բէգից կրած նախատինքները, նրա աղախինների, հարճերի և գերիների անարգանքերն ու արհամարանքները, նա համարեայ թէ ամեն օր լսելով նոր նոր առևանգած և հարեմում գերի վարած փափկասուն և թուլասիրտ արարածների աղիողորմ վայն ու կոծը, ողբն ու աղաղակը, նա ցաւից ու կսկծից, մորմորում էր և վշտի սաստկութիւնից խելարժուժ եղած, հարբածի նման ընկնում էր իւր որջի մի անկիւնը անշարժ և անզգայ:

Թ.

Անթառամի Մամօի հարէմը գերի վարելուց յետոյ, թէ և ամբողջ հինգ տարի էր անցել և ամեն մի տարին վշտաբէկ կնոջ համար դարից էլ աւելի էր երկարել, բայց նա Մամօին կին չէր դարձել, նա նրան չէր յանձնել, քրդի բոլոր ջանքերն զուր էին անցել: Ո՛չ աղերսանքը, ո՛չ սպառնալիքը, ո՛չ փաղաքշանքը, ո՛չ նախանձը, ո՛չ ատելութիւնն ու արհամարանքը և ո՛չ էլ ժամանակը չէին կարողացել ընկճել հաստատամիտ և յամառ հայ կնոջը, նա մատակ աւիւծի նման չէր հպտտակել իրեն յափշտակող դահճին, թէ և վերջինս սպառնացել էր մինչև անգամ սրախողող անել նրա ձագերին: Յուսահատ չինգանան չէր խմանում թէ ինչպէս իւրացնէր խստասիրտ տիկնոջը, որի անյաղթելի կամքը և անզուսպ կիրքը բորբոքում էր իւր սիրտը և անվերջ մտածմունքների ու կասկածանքների մէջ

գրում: Նա վախենում էր դաշել Անթառամի կեանքին, կտակածելով որ չը լինի՝ թէ նրա մահւանից յետոյ, ժառանգները դատ բանան և խեն իւր ձեռքից յափշտակած կայքերը, որոնք կազմում էին իր հարստութեան ամենահիմնաւոր և ամենարեղմնաւոր մասը:

Մամօի անվերջ մտածումներին, դարհուրելի երազներն էին յաջորդում, որոնք սաստկացնում էին Մամօի երկիւղը, որի սղոցեցութեան տակ նա մի օր գլխատել տւեց Քէալաշին, որին ամբողջ հինգ տարի, իբրև խելագար տանջել էր նրա շինել տւած բանալի խորքերում: Քէալաշ քէհան իւր բանտարկութեան օրից յետոյ, առանց տեսնելու երկնքի լոյսը, առանց կրկին անգամ գրկելու իւր դաւակներին, առանց մի անգամ էլ դիտելու Ամիրխանենց այն ահաւոր կայքերը, որոնք իւրացնելու համար այնքան նեղութիւններ էր քաշել, առանց կրկին անգամ ձեռք բերելու քէհաութեան մտրակը, որի համար այդ օրին էր արժանացել, մտել էր խաւարի անդառնալի պետութեան սահմանները, փնտրելու իւր կրքերին զոհւած նահատակներին.....:

Փ.

Տարիները իրար ետեից գլորւում էին. բնութիւնը ինչպէս իւր հարկը պահանջում էր հասածներից, այնպէս էլ առատապէս վճարում էր իւր տուրքը դեռահասներին:

Աննամանը՝ փոքրիկ հովուհին արդէն մտնել էր իւր տան և հինգերորդ զարունը: Նա փթակ էր դեռահաս վարդի կուկունի նման, բարձրացել էր Երիզաի Անահիտին նւիրած մշտադալար անտառի գեղատեսիլ նոճիկների նման և զարգարւել Մուրատ գետի ափերում աճող նունուֆարի նման: Բնութիւնը իւր բոլոր գեղեցկութիւններով մարմնացել, բնակութիւն էր հաստատել այդ քնքոյշ հրաշակերտի մէջ, որի ամեն մի հայեացքը, ամեն մի շարժումը, ամեն մի խօսքը խոնարհեցնում էին նրան գիտող աչքերը, ծնրադրել էին տալիս և ձայնը թնդացնում ապառաժի նման անզգայ սըրտերն անգամ: Թէև հարաւի հրատապ հոգմերը և կիզիչ արևը նրա ձիւնի նման սալիտակ մորթի վրայ հովաւան տարիներում թողել էին իրենց կնիքը, բայց Աննամանը անական կեանքում աւելի գեղեցկացել էր, բնդունելով Չիրակի ցորենի գլարթագէտ գոյնը: Նրա մինչև կրնկերը հասնող սաթի նման սև մագերը, նրա լայն ճակատը, կամար ունքերը, խոշոր աչքերը իրենց երկար թերթիկներով, վարդից էլ կարմիր այտերն ու չրթունքները թովում էին գիտող մահկանացուների աչքերը և գրաւում սիրան ու հողին: Նրա հետ շնջւել, նրա հետ հառաշելը, նրա ամբրոսական բուրմունքը ծծելը, նրա հետ գրկախառնելը կարող էր ամենաթշուառ արարածին թեւեր տալ և սերովբէական թռիչքներով երկինք բարձրացնել:

Բայց Աննամանի սիրտը փակւած էր աշխարհի համար, նա ժամանակից վաղ բռնւած էր, գրաււած էր և այդ պատճառով շուրջը միայն դամայմունք և սրտի խորքերից դառն հառաչանք էր սփռում: Նա որ ծնողների կողմնակույց յետոյ,

աշխարհի երեսին սէրն ու գորովը ամփոփել էր միայն եզրօր Արտաշի վրայ, չէր էր կարողանում բացատրել, թէ ինչի այնքան համակրում էր Օհան ամիի կրտսեր որդուն Աւագին, որն արածեցնում էր Սուլօի ոշխարհները հետեւելով Արտաշի ընթացքին: Աւագն ու Արտաշը մի օրւալ երեսաներ էին, այդ բանը իրենց ծնողներին շատ անգամ լսած լինելով, թէ եւ եղբօր նման ընկերներ էին դարձել իրար հետ, բայց Արտաշը շատ անգամ իւր մտքում նախանձուում էր, երբ նկատում էր, որ քոյրը իրեն վրայ ունեցած սիրուց բաժին էր հանում նոյնպէս Աւագին: Սարի լանջքերում, պաղ աղբիւրների կողքին, երբ նստում էին իրենց սոխ ու հացով ճաշելու, Աննամանը պարզաբար ասում էր.

— Արտաշ, կ'աց, թո՛ղ Աւագն էլ գայ, միասին ճաշենք: Արտաշը թէ եւ լսում էր քրոջը, բայց իւր մտքի մէջ խորհում էր և չէր կարողանում բացատրել այդ համակրութեան պատճառները:

Երբ Արտաշին յանձնեց Մամօն Ամիրխանին կայքերի կառավարչութիւնը, Աւագը թողեց Սուլօի հօտը և սկսեց արածեցնել Արտաշի ոշխարհները: Ամեն առաւօտ երբ Աննամանը պաշարը տալով ճանապարհ էր գցում Աւագին ասում էր,

— Տես, գառներին լաւ պահպանիր, չը լինի թէ նրանց գայլը տանէ: Մի քիչ հեռանալուց յետոյ, ետեից կանչում էր.

— Աւագ, շատ մի ուշանալ, ոշխարհները շուտ տուն բեր կ'թելու: Հատ անգամ, երբ Աւագը ոշխարի գլուխը բռնած կանգնած էր լինում, Աննամանը նրա ներկայութեան ուրախութիւնից հրճւած և ամեն վիշտ ու յոգնածութիւն մոռացած ոշխարը կ'թելով ասում էր.

— Ա՛յ տղայ, ոշխարհները քու թելի տակ դառի պէս խելօք կանգնում են, քէֆս գալիս է կ'թելիս, իսկ անշնորհք Օհանի գրկից թողնում փախչում են, կաթն էլ թափում:

Աւագը սիրուց հարբած, թոված շատ անգամ լուում էր և երբեմն երբեմն էլ կցկտուր պատասխաններով բաւականանում:

— Այդ նրա համար է, որ դու....

Արտաշը բանի էութիւնը հասկանալով, Աւագից ոշխարհները ետ առել, առել էր ուրիշ հովիւ և սրա հետ ընկերանալով միասին էին կատարում վար ու ցանքը: Աւագը զրկւել էր Աննամանի հետ ազատ տեսակցելուց ու խօսակցելուց, երջանիկ օրերը արդէն պաշտօնական ձևերի էին փոխւել և պատրաստուում էին շուտով իրենց մուրազին հասնելու: Քրոջը այնպէս բուռն սէրը և նրանից այնքան շուտ բաժանւելու և առանց տան տիկնոջ մնալու հարցը այնպէս էր ազդել Արտաշին, որ վճռել էր ինքն էլ ամուսնանալ և Աննամանը հանգամանքների հետ ծանօթ լինելով, յայտնել էր եղբօրը, որ ինքը տանից չի դուրս գնալ, մինչև որ նա հարսը տուն չը բերէ և իւր ձեռքով տան ամէն կարգն ու սարքը չը յանձնէ եղբօր կողակացին:

ԺԱ.

Աննամանը բոլորովին իրաւացի և արդարացի էր համարում իւր պնդումները: Նա, որպէս հայի աղջիկ, չէր ու-

զոււմ, որ իւր հօրը օջախի ծուխը, որը թէև մի կարճ ժամանակ կտրել էր թշնամին, բայց ինքը եղբօր հետ նորից բարձրացրել, իր հեռանալովը դարձեալ մեռելութեան դատապարտւի: Նա սրտի վշտից կը մեռնէր, եթէ իւր մատաղ տարիներում կարգած ու սարգած տունը առանց կառավարչի մնալով կործանման դատապարտէր, կամ եղբայրը առանց օգնականի մնալով յուսահատութեան մատնէր: Բացի այս նրա սիրահար աչքերը, որոնք վարժւած էին իւր նմանների սրտի խորքերը թափանձնելու, արդէն վաղ նկատել էին եղբօր Արտաշի սրտի գրաւած լինելը: Անմահը իւր հեռատեսութեամբ շատ վաղ դիտել էր և նկատել՝ թէ ինչպէս ակամայ Արտաշի քայլերը ուղղուում էին միշտ Մինասեանց դրան առաջից, թէ ինչպէս նրա վախկոտ հայեացքները որոնում էին Անահիտի դէմքը:

Արտաշը սիրահարւած էր, ինչպէս ջերմ կերպով սիրահարւում են տասն և ութ տարեկան պատանիները և Մինասի աղջիկը Անահիտը համապատասխանում էր նրան: Արտաշը, սրտի խորքերում եօթն ամիս փայփայած այս գաղտնիքը, չը կարողացաւ ծածկել քրոջից, որը եղբորից երեք շորս տարով առաջ գաղափար էր կազմել սիրոյ մասին և պաշտում էր անհուն սիրով:

Սէրը Արտաշի հոգեկան բոլոր զգացումները վերափոխել էր և նրա մտաւոր հայեացքները ընդարձակել: Նա անյաբ խմելով սիրոյ բաժակը հարբել, սկսել էր երեակայել, երազել և մակարերել այն ապագան, որն իրենց էր սպասում: Նրա վառվռուն երեակայութիւնը ինչ զմայլելի և ինչ զարհուրելի տեսարաններ չէր պատկերացնում, ինչ

սոսկալի մտքեր չէր ծնեցնում նրա գլխում: Արտաշի սրբատու սիրոյ աճած ամիսներում, ինչ տեսակ նոր նոր մտքեր էլ չէին աճում նրա գլխումը կեանքի, վայելքի, գոյութեան և ապագայի մասին...: Նա շատ անգամ խորատուգում էր այդ մտածութիւնների ծովում և ժամերով, օրերով չէր կարողանում խաղաղութեան ափը հասնել...:

Այսպիսի բռնկներում նրա մտքի առաջ ներկայանում էր իսկոյն գոնոց հայրը, որի առաջ խոնարհւում էին ոչ միայն թշուազ գիւղացիք, այլ շատ անգամ բէգերն ու պաշտօնականները: Յիշում էր և այդ հօրը ձեռքակալելը, հայրական տան կործանումը և իրենց ստրկական վիճակը Սօնաի և Հասօի դրանք: Այս տեսարաններին յաջորդում էին այն սոսկալի անցքերը, որոնք պատահել էին իրենց հարեանների և շրջակայ գիւղացիների հետ և այս բոլորից յետոյ, նա զգում էր կատարելապէս իրենց վիճակի անապահովութիւնը, իրենց ամենադարձուրելի կացութիւնը: Նա բաւական կը լինէր, եթէ իւր մշակած հողի անդինքից մի քսաներորդ բաժինը իրեն թողնէին, իւր երեակայած երջանիկ ընտանիքը խաղաղութեամբ կերակրելու համար, բայց փորձը և մտածմունքները բերին նրան այն եզրակացութեան, որ ինքը մի կատարեալ ստրուկ է, որի ոչ միայն ինչքը, բոլոր աշխատութեան պատուը պատկանում է իւր տիրոջը, այլ ինքը, կինը, որդիքը, սերունդը կոյր կերպով հնազանդւելու, ծառայելու և իրենց բռնակալ բէգի ամեն պահանջները կատարելու պարտաւոր են: Նա ծախւած գերուց էլ սոսկալի էր գտնում իւր գրութիւնը, որովհետեւ փողով գնած գերու տէրը, իւր փողի սիրուց ստիպեալ կհրակրում,

հազցնում և պատասպարում էր իւր գերիներին իրենց ար-
ժէքի համեմատ, բայց Մամօ բէգը ոչինչ չէր կորցնել, եթէ
չը գնած ստրուկներից մի քանի տասնեակներ սովից կո-
տորէին:

ԺԲ.

Մամօի կինը, արարի նման թխամորթ և կեղտոտ ֆա-
թին, թէև մինչև վերջը յամառացել, չէր գնում իրեն դա-
ւաճանող ամուսնի մօտ և չէր էլ տալիս գաւաղները իրենց
հօրը, գիմադրելով մինչև անգամ չէրի դատարանին, բայց
որդին՝ Փրթօն տասն և վեց տարեկան ժամանակը, թողել
էր մօրը աղքատ ու խեղճ տնակը և փախել գնացել հօր
տարայր: Զուայլ և զեխ կեանքը, մետաքսի և ասրի խայտա-
ճառուկ շորերը, ոսկեթէլով զարդարւած չէքմանն ու աշան
գրաւել, յափշտակել էին պատանու սիրտը և նա մոռացած
թշուառ մօր սէրն ու գգուանքը, բաղցած քոյրերն ու եղ-
բայրներն, ամէն ջանք գործ էր գնում հօր սիրտը գրաւե-
լու: Մամօն, որ իւր հարձերից և աղախիններից ծնւած
գաւաղների մէջ, իւր տիպարը չը գտնելով, խեղդել էր տա-
լիս հարէմի նկուղներում ծնողների հետ միասին, Փրթօն
գունից վռնդելու չափ անգութ չը գտնեցաւ, որովհետև նա
չէր էլ ուզում հասարակական խօսակցութեան և ատելու-
թեան նիւթ դառնալ, իւր տմարդի ընթացքով, այդ պատ-
ճառով ուրախ գէմքով ընդունեց և նրա համար տարայում
առանձին բաժին յատկացրեց: Թէև երկար տարիներ իրա-

րից հեռու ապրելով, հօր և որդու մէջ սառնասրտութիւն
էր տիրում և նրանց յարաբերութիւնները միշտ կեղծ, չին-
ծու ընաւորութիւն ունէին, բայց երկուսն էլ իրարից կա-
խումն ունենալով, իրար հետ զւարթերես էին տեսակցում:
Մամօն, որ աշխարհի երեսին և ոչ մի անկեղծ ու հարազատ
բարեկամ չունէր, երբեմն յոյս էր տածում, որ դեռահաս
որդին կարող էր նրան ջերմ սրտով պաշտպան կանգնել, կա-
րեկցել և նեցուկ դառնալ զառամեալ օրերում: Բայց այդ
յոյսը ցնդում էր, երբ մտածում էր, որ որդին ժառանգու-
թիւնը և իշխանութիւնը հօր ձեռքից խլելու համար, կա-
րող էր նրան մի հարւածով, կամ մի պողոտց թոյնով քնեց-
նել, էլ չը դարձելու պայմանով:

Որդին, յիշելով մօրը քաշած անտանելի տանջանք-
ները, աչքի առաջ բերելով այն սև օրերը, երբ մուրալով
ձեռք բերած մի կտոր չոր հացը սառը ջրի մէջ թուշելով,
դառն արտասուէքը աչքերին, կերել էին մայր և որդի, ան-
զաղար հառաչելով, չէր կարողանում համոզել, որ անկեղծ
սրտով և հաստատ լինէին անգութ հօրը շոշոքորթ վարմունք-
ները: Եւ այս կեղծ յարաբերութիւնները շարունակում էին,
աշխատելով իրար անկեղծութեան վրայ մէկ մէկին խաբել:

Բայց Փրթօի գալովն, էլ անտանելի դարձաւ Մամօի
վիճակը: Նրա անթիւ ստորադրեալները, որոնք բէգի անու-
նով հաւաքւած զանազան տուրքերի մի քառորդ բաժին ան-
գամ չէին հասցնում պատկանելուն և միշտ տրանջում էին,
իրը թէ գաւառի բոլոր եկամուտները կուլ էր տալիս մե-
նակ ինքը Մամօն, սկսեցին աւելի քրթմնջել, ապագայ ժա-
ռանդը հօր թեի տակ նկատելով: Նրանք մինչև այդ ժա-

մանակ նրա համար գլխները կախած եօլայ էին գնում, որովհետեւ ամեն մէկը իր սրտի խորքում թագցրած և ծածկած նպատակ, յոյս ունէր, բայց երբ տեսան անգութ Փաթիլի արիւնով ու թոյնով դիեցրած ձազը, սթափւեցան իրենց յուսախաբութիւնից և սկսեցին իրենց սրտի կրակը թափել, ոչ միայն այն թշուառ ժողովրդի գլխին, չորս անգամ աւելի ծանր ծանր պահանջներ գնելով, շարք-բերով և տանջելով, այլ բէգին սնդուկին հասանելի եկամուտի՝ առաջները հասցրած տուրքի քառորդ բաժինից էլ պակասեցրին։ Փրթօի գալով, բաւական չէր նոր բացւած ծախսերը, բէգի հեռաւոր բարեկամներն էլ սկսել էին մեծ մեծ պահանջներ անել, իսկ եկամուտը ոչ միայն չորս անգամ նւազել էր, այլ թշուառ գիւղացիները այն աստիճանի դատարկւել, կողոպտուել էին, որ նրանցից մեծագոյն մասը սովից ազատուելու համար ցրւել էր շրջակայ գաւառները բանւոր մտնելու և մուրալու։ Մամօի այս աննախանձելի դրութեան յաջորդեց մի մեծ և յուսալի միսիթարութիւն։ Փրթօի նշանածի ընտրութիւնը նրան նոր ոգի ներշնչեց և այդ բանը նենգաւոր հօրը անշափ ուրախութիւն պատճառեց, որովհետեւ նկատում էր, որ խորամանկ որդին հօրը ձեռք բերած հարստութեան և աստիճանի հետ ուղում էր էլ պինդ շղթաներով կապւել։

ՅՈՒՍԱՆԱՏ

Ա.

Փրթօյի քայլերը բոլորովին դուր չէին գալիս Արտաշին։ Նա նկատում էր բէգի որդու չարամիտ անկնարկները, որոնք յառած էին միշտ իւր սիրասուն քրոջ վրա։ Օրից օր աւելի աչքի էր ընկնում Փրթօյի վարմունքը, նա աներկիւղ պատում էր Ամիրխանեց տան շուրջը։ Դեռ մի քանի անգամ նա խօսք էր գցել և միտքն հասկացրել Աննամանին էլ, Արտաշին էլ։ Այս սոսկալի կացութիւնից ազատուելու համար, Արտաշը Աւագի հետ խօսեց և վճռեցին օր առաջ պսակել և գործին վերջ տալ։ Համարձման օրերի մօտ սկսեցին պատրաստութիւն տեսնել, գնացին, խնդրեցին տէրտէրին, որ առաջիկայ կիւրակի պսակի խորհուրդը կատարէ։

— Մինչ նոր պսակ պիտի սպասէք, ասաց տէրտէրը։ Հայրապետների դիրքը խօսք ես չեմ կարող փոխել և նրանց խօսքը կտրեց։

— Ախար մենք չարութեան վերջ տալու համար ենք խնդրում, մեզ ազատեցէք սպառնացող վտանգից, թախանձում էր Արտաշը։

— Տէրը կը պահանջէ, ինչ որ ձեր ճակատին գրել է, այն էլ կը լինի։ Այսքան տարի սպասելուց յետոյ, երեք շաբաթ էլ կարող էք սպասել։ Այնժամանակ տէրտէրն էլ կը պսակէ։

— Գոնէ, տէրտէր, այս խնդիրը ձեզ մօտ խոստովանանք մնայ, այն օձի ծնունդի ականջը չը հասնի, մինչև պսակենք, վերջացնենք:

— Դուք հանգիստ եղիք, Աստուած կը պահպանէ մեզ ամեն շարիքից, թէ ապաշխարելու մեղք չունենք:

— Մեղք, ... արդեօք ինչ մեղք ենք գործել նրա դէմ:

Այս անցքերից յետոյ, Աւագի հանգստութիւնը կտրւեց և նա պահապան շների հետ Ամիրխանենց կտուրի վրա անցկացնում էր գիշերները, մահակը ձեռքին, դաշոյնը գոտուց կախ գցած և եափունչին ուսերին: Բաւական չէր ամբողջ ցերեկը ոտքի վրա անդադար դատելը, գիշերն էլ անքուն երգելով ու երեակայելով էր անցկացնում Աւագը: Խեղճ պատանին, ականջները սրած, ամեն մի շուկ, ամեն մի ձայն լսելիս էլ, պատրաստ էր դիմադրելու դժուրքից փախած ճիւղաղին անգամ: Քամին, ցուրտը, ցօղը, եղեամբ նախած ճիւղաղին անգամ: Քամին, ցուրտը, ցօղը, եղեամբ նա ուրախութեամբ տանում էր և բուն սիրոյ կրակով բորբոքւած չէր էլ զգում սրանց աղգեցութիւնը: Աննամանի համար նա պատրաստ էր զոհւելու, նրա սիրոյ համար շատ աննշան էր համարում մի այդպիսի զոհը և համոզւած լինելով իւր պաշտելուց կատարելապէս սիրելիը, ինքն իրեն աշխարհի ամենաերջանիկ արարածն էր համարում: Արշալոյսին, արեագալից դեռ շատ վաղ, երբ դուռը բաց էր անում, Աննամանը ոչխարը կթելու և հովիւներին ճանապարհ գցելու, նրա իւր պահապանի կողմը դարձրած մի քաղցր հայեացքը, մի բերկրալի ժպիտը անվերջ ուրախութեամբ լցնում էր Աւագի սիրտը, որը նոյն տեսարանի նկարը անջինջ կերպով մտքումը տպւորւած, հեռանում էր, դիմում իւր առօրեայ գործին:

Այդ երեք շաբաթուայ ընթացքում Աւագը իւր շներով երեք անգամ դիմադրել էր Փրթօի և նրա լեռնական ընկերների յարձակումներին: Այնպէս ահագին ազմուկ էր բարձրացնում, որ ողջ գիւղը զարթնելով օգնութեան էր վազում և շարամիտները թողնում հեռանում էին: Այդ յարձակումները աւելի ու աւելի սաստկացնում էին Արտաշի մտածութիւնները և նա օրից օր սոսկալի էր գտնում իւր թշուառ վիճակը:

Երկար մատանջութիւններից յետոյ, Արտաշն ու Աւագը գիւղի մէջ գտնուող իրենց քաջասիրտ ընկերների հետ խորհուրդ արին և որոշեցին, որ ամեն գիշեր քսանի չափ երիտասարդ հսկեն Ամիրխանենց տան շուրջը: Որովհետև երիտասարդներից շատերն էլ ունէին իրենց նշանածները, կամ հասած քոյրերը, որոնց նոյնպէս սպաւնում էին Մամօյի ծառաները, հովիւներն ու հոտաղները, այդ իսկ պատճառով բոլորն էլ անկեղծ կերպով միացան և յանձն առին իրար համար ամեն տեսակ զոհողութիւններ կատարել: Մամօն, թէև ամեն մի տան ծակ ու ձեղը մօնազալով, բոլոր գէնքերը հաւաքել էր աւել, բայց արի երիտասարդներից շատերը իրենց դստաները (դաշոյն), կեր - թրերը և դրա բինաները կարողացել էին թաղցնել, որոնցով զննում էին հերթապահ գիշերները:

Այս գիշերային հսկողութիւնները շատ զայրացրին Փրթօին և ընկերներին, որոնք հանգամանքներն իմացրին Մամօին: Սա սաստիկ կերպով կատաղեց և երկիւղեց չէր իմանում, թէ նրանց ինչպէս գիմադրէր: Ամեն օր, Մամօն կանչում էր իւր մօտ տէր Մեկքիսէդին և պաաւիրում, որ գնայ, գիւղացիներին քարոզէ, որ ով որ գէնք ունի, տանէ ըէգին յանձնէ, սպառնալով որ հակառակ գտնուողը կը բանտարկւի և նրա ինչքը կը գրաււի: Իսկ Սուլօն և ընկերները առաւօտից մինչև իրիկուն այս տունն ու այն տունը մտնելով, բոլոր կահ կարասիները քանդում, տակ ու վրա էին անում, գէնք փնտրելու պատրաստով և աչքերն ընկած առարկաները յափշտակելով, հեռանում:

Մի քանի անյաջող յարձակումները սաստկացրին Մամօի երկիւղը, որն անդադար նախատում էր, հայոյում անշուրհ ծառաներին և որդուն: Այս անյաջողութիւններին յաջորդեց մի էլ զարհուրելի լուր, որը Թէմրանցիք միայն իրար ականջի մէջ էին փսրտում, թէ.

— Մինաս քէհան, որ Արզըումի միջնաբերդի բանափց փախչելուց յետոյ, Ղարս էր գնացել, լուսեցի մի քանի տասնեակ երիտասարդների հետ եկել, անցել է Դէրսիմ: Այս լուրը մեռելային սարսուռ գցեց Մամօի սրտում:

Բաւական մտատանջւելուց յետոյ, Մամօն գնաց Քղի, իւր բարեկամ դայմադամի մօտ և նրա հետ խորհրդակցելուց յետոյ, որոշեցին, որ շատացնեն զարթիէների թիւը: Վալիին հարկ եղած գեկուցումը գրելուց յետոյ, անմիջապէս վերադարձաւ Թէմրան և շրջակայ քրդերից քսանի չափ երիտասարդներ ղինեց մարտինի հրացաններով, յանձնեց

որդուն, որպէսզի նրանց հետ ձիաւորած շրջին իւր վիճակի սահմանները, կասկածելի անձնաւորութիւններին ձեռնակալելու:

Այս ձիաւորները, թէ իրենց և թէ ձիերի ուսելիքը, խմելքը, հագնելիքը բռնի գիւղացիներից մտրակելով յափշտակուց յետոյ, Մամօից էլ պահանջում էին իրենց ուճիկը և ուրիշ ծախսերը: Մամօն էլ այս ծախսերը թէև բարդեց գիւղացիների հարկի վրա և տանուտէրերին բռնադատում էր, որ հաւաքեն իրին յանձնեն, բայց գիւղացիներն էլ ոչինչ չունէին վճարելու, լոկ կեանքերն էր մնացել, այն էլ կը ծախէին, բայց գնող չը կար....:

Գ.

Հոգեզաւստի կիւրակին էլ անցաւ: Ամբողջ Թէմրանի դաշտն ու սարերը զաւարով ծածկւել էր: Բարեբաղդաբար այդ տարին էլ առատ էր անձրեք, ցանքերը մէկին երեսուն — քառասուն էին խոտտանում: Ուրախ էր ժողովււրդը, ուրախ էին երիտասարդները, նամանաւանդ աղջիկները, որոնց ամուսնանալու, հարսանիքի ծախսերի ու զարդերի համար առատ շնորհել էր բնութիւնը և պսակել նրանց ջանքերը առատ բերքերով: Թէմրանցի երիտասարդները միախորհուրդ իրար օգնելու վճռից յետոյ, քրդերի և Մամօի աղի ատամները մի քանի անգամ փշուել էին, էլ չէին լանդգնում և ոչ մի տան մօտենալու: Տղերքն իրար ետեից նշան-

ներ էին դնում, աղջիկները մէկ մէկ իրենց մուրազին հասնում: Աղի էր խամածները, լեզի էր կերածները, արտասունքները այտերի վրա դեռ չէին չորացել, վերքերը դեռ չէին բուժւել, սրտերից կսկիծը դեռ չէր դուրս եկել, բայց մի հանգիստ շունչ քաշելով, յուսադրւել էին և ապագայ յոյսերով առաջ մղւում: Առաջի պոսակին երկու հարսանիք միասին էին կատարւելու գիւղում և ողջ գիւղը այդ հանգիստով էր զբաղած:

Աւագը Աննամանի հետ էր պսակւելու, Արտաշն Անահիտին էր իրենց տունը բերելու: Ամիրխանենց տունը նորից շէնանում, փարթամանում և նրա ծուխը երկինք էր բարձրանում և ամեն բերան բարի մաղթանք էր կարդում այդ տան նորաբողբոջ տնւորների համար:

— Օ՛հ, ասում էր մի ծերունի իրեն չըջապատողներին, տաշւած քարը գետին չի մնալ, այդ քարը կը վերցնեն, էլի պատի ճակատին կը դնեն:

— Աստուած մեծ է, ողորմութիւնն անչափ: Հօրը հազարները փշացնելը, ամեն տեղ տեսնւած է, բայց դոշաղ տղէն էլի կը ծխացնէ հօրը քանդւած օջախը:

— Աստուած զօրացնէ այդպիսի տղերքը, մարդը սիւն դարձաւ, կանգնեցրից հօրը, պապենական օջախը, ասում էր մի ուրիշը:

— Եւ որքան քաջասրտութիւն տւեց մեր մատղաշներին: Մեր ցախաւելով մօտ արած տղերքին սերտ գործի կպցրեց, հանդը, սարը, ձորը ծաղկեցրեց: Աստուած օրհնէ՛ դրա ծնունդը, շատ ապրի այդպէս բարի դաւակը:

Հարսանիքի պատրաստութիւնները վրդովում էր Փր-

թօին ու Մամօին: Բէգի երազը, Փրթօի իղձը խեղդւելու էր: Գիշեր ցերեկ Մամօն մտածելով, մի ճանապարհ չէր գտնում, որ կարողանայ նպատակին հասնել. Ամիրխանենց ժառանգի հետ իր որդւոյն՝ Փրթօին կապելով, իսպառ իւրացնել Թէմրանի ընտիր կալածները: Ինչպէս յամառ Անթառամը ոչ մի կերպ չէր զիջել, չէր անձնատուր եղել Մամօին, նրա յամառագոյն որդին ու աղջիկն, էլ խիստ կերպով ընդդիմադրում էին Փրթօին և ընկերներին:

Մամօն ճարը կտրւած, հարսանիքի նախընթաց իրիկունը, կանչեց իւր մօտ տէր Մեղքիսէղին և զանազան սպառնալիքներով, նախատինքներով ուղարկեց Արտաշի մօտ, որ քրոջը չը տայ գոնէ այն մուրացետնի որդուն՝ Աւագին: Միանգամայն տէրտէրին էլ սպառնաց, որ եթէ պսակէ, եղբօրը քէհաութիւնից կը զրկէ, երկուսին էլ միասին կը բանտարկէ: Այս բանը աւելի կատաղացրեց Արտաշին, Աւագին, որոնք ընկերների հետ ուխտեցին. կամ ամբողջապէս մեռնել և կամ գլուխ բերել սիրահարների ամուսնութիւնը:

Դ.

— Արտաշ, ասաց տէրտէրը բէգի մօտից դուրս գալով և Ամիրխանենց դուռը զիմելով, արի ետ կեցիր այդ մտքից: Մի ուրիշի կը տաս Աննամանին, ինչի՞ ես այդ պատճառով զայրացնում բէգին, վախենում ես տանը մնայ քոյրդ: Բէգը համաձայն չէ, որ դու քրոջդ տաս այդ մուրացկանի տղին:

— Տէրտէր, բաւական է, բաւական: Դուն էլ նրա եղա-

նակով հերկք է պար գառ: Հանդերս տիրեց, կայքերս խլեց, մալերս գրաւեց, հերիք է, խօ հոգիներս էլ չի կարող առնել:

— Ախար որդի, «այն ձեռքն, որ չես կարող կտրել, պազ ու ճակատիդ դիր», ահա մեր մեծարանց խօսքը:

— Տէրտէր, թէ դու էլ ցնորւել ես, թէ քու սրտից էլ դուրս է եկել աւետարանի խօսքը, այդ ուրիշ բան է, բայց ես կը մորթեմ Աննամանին իմ ձեռքով և չեմ թողնի, որ նրա հոգին սեանայ, թուրքանայ, քրդի լաճին կնիկ դառնայ: Ես իմ ձեռքով, իմ քրոջը չեմ առաւ չինգանա Մամօի ու Փաթօի լամուկի ճանկը:

— Դու գիտես, որդի, բայց արի ինձ լսիր, մի թոյլ տալ, որ մեծ իրար անցում, սրածուծիւն գայ մեր գեղի գլխին: Մէկ Աննամանի պատճառով քանի՜ քանի՜ անմեղ, աննման աղերք ու աղջիկներ կարող են կոտորել բէգի մարդիկը: Արի դու քու ձեռքով զոհիր այդ մէկին ու ազատիր մնացող խեղճերին: Բէգի աղէն խելոււմ է Աննամանի համար, նա իւր ընկերներով արիւնով կողողէ մեր գեղը և դու պատասխանատու կը մնաս առաջի Աստուծոյ և առաջի մարդկանց:

— Տէրտէր, տէրտէր, եթէ ես թողնեմ, մենք թողնենք...: Այս օր իմ քրոջս կը տանեն, էգուց քու աղջիկը, միւս օրը դրացիինը և այդպէս անվերջ կը տանեն ու կը տանեն: Ո՛չ, ո՛չ, տէրտէր, այդ ճանապարհը մեզ կը ջնջէ աշխարհից, աւելի լաւ է, ես առաջ իմ քրոջս խեղդեմ, արիւնաքամ անեմ, յետոյ տամ այդ անիծածի ձեռքը նրա սառած դիակը: Ես իմ ձեռքով ողջ ողջ չեմ յանձնել քրոջս անհաւատին:

— Մեղքը քու վրին, ես իմն ասի, էլ չեմ խօսի, ասաց հեռանալով աւետարանի անարժան աշակերտը:

— Տէրտէր, տէրտէր, այդ խօսքերն ինձ ասիր, ուրիշին չասես, ետեիցն ասաց Արտաշը, ուրիշ տեղ բերանդ չբանաս, թէ չէ գլուխդ մի հարւածով կը թռցնեմ:

Տէրտէրը սաստիկ էլ վախկոտ էր, Արտաշից սոսկում էր: Սա մնացել էր երկու կրակի մէջ, բէգը մի կողմից, Արտաշը միւս կողմից նրան սպառնալիք էին կարդում: Ելի բէգի ճիրաններից մի կերպ ազատւելու յոյս ունէր, բայց Արտաշը անողորմաբար կիրագործէր ասածը, եթէ տէրտէրն յանդգնէր նրան հակառակ գործել:

Ե.

Գիւրակի իրիկուն դահուլն ու գուռնան փշում էր Ամիրխանենց դռնից և ձայնը տարածւում ողջ դաշտն ու տարերը: Թէմրանը ուրախութեան մէջն էր: Հարս, աղջիկ բոլորն իրենց սօն օրերի կարմիր ու կանաչ շորերը հագած, դուգւած, զարդարւած, զիմում էին Աննամանի և Անահիտի հարսնեատունը: Գեր երինջը մորթւել էր, հէրիսի պղինձը կալում կրակի վրա դրել, ոչխարները քերթում էին ջահէլները, հարսները ըրինձ էին խոտակում, պառաւները փլաւի պատրաստութիւնը տեսնում: Երկու հարսանիքն էլ մի տան մէջ էին կատարում, երկու ծախս միացուցել էին: Արեւ մայր մտնելու պահին, արդէն հարիւրից աւել

հարս, աղջիկ, տղայ, մոռացած իրենց դառը տանջանքները, ձեռք ձեռքի տուած, եայլի էին պարում, դահուլն ու զուռնէն նրանց ոգեւորած, թուցնում էր: Ամենքն էլ մի առժամանակ իրենց վիշտը մոռացած, ուրախ ցատկոտում էին, նւագածունների եղանակների բաղխումներով: Ամեն մի սիրահար ուզում էր աւելի կայտառ և եռանդուն երևնալ իւր սիրեկանի առաջ, ամեն մի սիրեկան իւր սիրահարով էր զրադած այդ ժամում և մէկը միւսի սիրտը գոհացնելու և բաւականացնելու համար, պատրաստ էին ամեն բան անելու:

Արաղն ու գինին, ծերերի բաժինը, անխնայ բաժանւում էր հիւրերի սենեակում հասակաւորներին, որոնք անուշ էին անում, օրհնելով իրենց մատաղահաս ոեքունդը և իրար գովելով: Ներս ու դուրս վառւած կռակներն ու ձէթի ճրագները, կազմում էր նրանց ճրագալոյծը, որի ճառագայթները սփռւել էին գիւղի ամեն կողմը և ծակում քրդերի սիրտը: Իսկ տէրտէրը չէր երևում, թէ և երեք չորս մարդ գնացել էր նրա ետեւից և այդ բանը մեծ անհանգստութիւն էր պատճառում գիւղական ծերուկներին:

Մի քանի անգամ ծերերը, արդէն իրենց կողմից էին մարդ ուղարկել տէրտէրի ետեւից, իսկ գնացողները ետ էին դարձել, յայտնել, որ տանը չէ, չեն գտել: Մկրդում կարծում էին, որ նա չուտով կը գայ, մի կողմից կերնայ, բայց ժամերն անցնում էին ու չէր երևում: Կասկածներն աստիճանաբար սաստկանում էին, առանց այն էլ գիւղացին լաւ համարում չուներ իւր ստորաքարը տէրտէրի վրա:

— Ո՛ւր մնաց, ախար այսպէս իրիկուն, հանդէսի ու

հարսանիքի մէջ չերևնալ, կը վայելէ մի հոգեւորականի: Որտեղ կը լինի: Ո՛ւմ տունն է: Ո՛ր մնաց: Ո՛ւր է գնացել: Այսպիսի զանազան հարցեր էին տալիս ծերունիները իրար, բիշ քիշ գլխները արագով տաքացնելով:

— Իրիկան դէմ, ժամի դռանը մեզ հետ էր, ասաց մինը:

— Ես տեսայ, ժամից տուն գնաց, ասաց միւսը:

— Ես տեսայ, անից դուրս եկաւ, կարծեցի, թէ այստեղ կը գայ:

— Նա անպատճառ բէգի քով գնացած կը լինի:

2.

Տէրտէրին նոյն իրիկունը իւր մօտ էր կանչել դարձեալ Մամօ բէգը: Արդէն վաղ մոյրուել, մնացել էր աւետարանի անտրժան սպասուորը: Ոչ քաջութիւն ունէր, որ անհաւատ, անագորոյն բէգի առաջ արդարութիւն ու ճշմարտութիւնը պաշտպանէր և պարտականութիւնը կատարելու համար, մինչև անգամ անձը զոհելու պատրաստ լինէր, ոչ էլ կարող էր և ուզում էր նրա հրամաններին անպայման հպատակել, քանի որ գիտէր և համոզւած էր, որ իւր կրօնական պարտադանցութեան համար, Արտաշէր կարող էր նրան խոխոզել: Երկու սրի մէջն էր գտնւում տէրտէրը, երկուսն էլ անողոր:

— Տէրտէր, ասած կատաղած Մամօ բէգը, և թէ դու պաակես, այս իրիկուն այդ անկոտորումներին, քու մորուքի մազերը ես մէկ մէկ հանել կը տամ, քեզ մերկացրած, կապ-

կպած կը զրկեմ Արդուսմի միջնարեղը, որտեղից էլ յաւիտեան չես կարող դուրս գալ:

—Քու կամքիդ ես չեմ կարող հակառակել, բայց ինչ ասեմ, որ չը պատկեմ, ժողովուրդը յետոյ ինձ կը բզկտէ:

—Ես նրանց բոլորին, որպէս դաւադիրներ, բանտարկել կը տամ, ես նրանց կը քշեմ, ես նրանց կոտորել կը տամ, ես քեզ այստեղից չեմ թողնել գիշերս դուրս գալու: Դու այստեղ կ'սոս, մի գնալ: Առանց քեզ ո՞վ կարող է նրանց պատկել:

—Կը գնան մի ուրիշ գիւղ, կը պատկւին, կամ մի ուրիշ գիւղից կարող են քահանայ բերել տալ, պատկւել:

—Այս գիշեր չեն կարող, իսկ մինչև առաւօտ մի ճար կը գտնենք, կը խափանենք, կամ մի հնարով աղջիկը կը փախցնենք:

—Այժմ նրանք ինձ են սպասում, եթէ չը գնամ, տանս կըրակ կը տան, էգուց ինձ կը քարկոծեն, կը հեռացնեն եկեղեցիից:

—Դու մի վախենալ, ես եմ քու տէրը, ես եմ քու պահապանը: Նրանց բոլորին գիւղից քշել կը տամ, իսկ դու դարձեալ կը մնաս հաստատ քու աթոռի վրա:

—Ո՛հ, ո՛հ, այդպէս չի լինել, էլի մի հնար պէտք է մտածել, մի ճար գտնել, որ ես արդարանամ: Ես եթէ այստեղ ձեզ մօտ մնամ, ես չեմ կարող ազատուել Արտաշէսի ձեռքից, նա ինձ կը սպանէ: Դա է, ես կը գնամ Խուլփ, մի ծանր հիւանդ ունիմ: Ես նրան հաղորդութիւն կը տանիմ և ժողովրդի մօտ կ'ասեմ, որ հոգւոյս պարտքը կատարեցի, նախ մեռնողին պարտաւոր եմ հասնել, հոգին փրկել,

իսկ պատկուհները իրենց պսակը միշտ կարող են կատարել, թէն մի երկու օր ուշ:

—Այդ լաւ մտածեցիր, ապրիս, ա՛յ խելօք, ա՛յ գիտնական: Գնա՛, գնա՛, միայն մինակ մի գնալ, կարող է վնաս պատահել: Թող Սուլօն, կամ Հասօն քեզ ճանապարհ գցեն: Ա՛յ, Սուլօ, Հասօ, Տէրտէրին մինչև Խուլփ տարէք, նրա մազին մարդ չը գաշի, թէ ո՛չ, կրակ կը տամ, ձեզ կը վառեմ:

Է.

Տէրտէրը արդէն Խուլփ հասած կը լինէր, իսկ հարսնեղները զեռ նրան սպասում էին: Ընթրիքի էին ուզում նստել, իսկ սեղան օրհնող չը կար: Արդէն բաւական ուշ էր: Հարսնետան մէջ մեծ իրար անցում էր ընկել, պառանները շարել, մնացել էին, առանց տէրտէրի ինչպէս հարսանիքի սեղան սփռէին: Բոլորը մտատանջութեան մէջն էին, բոլորի գէմքի վրա երևում էր տխրութեան քողը, թէն աշխատում էին ուրախ երևնալ: Միայն Արտաշը ուրախ, զւարթ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու փութոցին, շարունակել էր տալիս ամենքին ուրախութիւնը, պարը և կերուխումը:

—Օհան ամի՛, ասաց Արտաշը մօտենալով ծերերին, եթէ թոյլ կը տաք, թո՛ղ սեղանը բաց անեն: Թէ տէրտէրն հասաւ, նա հացը կ'օրհնէ, թէ չէ, քու օրհնածը աւելի ընդունելի է Աստծուն էլ, մեզ էլ:

— Որդի, թող բերեն սեղանը, Աստած բարին կատարէ, մեր հարսնիքն էլ կատարածին հասցնէ:

— Ամեն, ձայն տւին գլխները տաքացրած ծերերը:

Սեղանը Օհան ամին օրհնեց, սկսեց հարսանեկան ընթերիքը: Ներսը կերուխում էր, իսկ դուրսը երիտասարդները շարունակում էին իրենց պարերը բոլոր պարով: Գոռում էին ամեն կողմից ուրախ ուրախ, իսկ հարս աղջիկներին մի քանիսը, ոտքի վրայ հարսնիքաւորներին բաժանում էին գաթա, լոխում, հաւի և որսի միս, գինի, կամ կաղբէնի օշարակ: Ծերերը դեռ սեղանից չը բարձրացած, կանայք և երիտասարդները միասին սեղան նստան: Կերուխումը մի երկու ժամ աւել տեւեց: Արտաշի ու Աննամանի երկու երեք տարում անտեսածն ու ետ ձգած ամեն բանն առաջ եկաւ: Բայց տէրտէրը չը կար ու չը կար:

Հերթը եկաւ հարսների ու թագաւորների շորերի հագցնելուն, եկեղեցի ստանելու համար, բայց շորերը օրհնող չը կար: Արդէն ծերերի համբերութիւնը կտրւել էր, սկսել էին նախատական խօսքեր ուղղել տէրտէրի հասցէին: Ամեն կողմից հրապարակով զղւանք, նախատինք և հայոյանք էր թափւում պարտադանց քահանայի հասցէին:

— Ի՞նչ պէտք է անել, ասաց Օհան ամին, ով որ բաջ է, գնա խոփա և տէրտէրին առնէ, բերէ:

— Թող երկու երեք հոգի գնան, լաւ ձիաները տանեն, բերեն, ասաց մի ուրիշը:

— Արտաշ ջան, Արտաշ, մեր մատենանք քեզ դուրբան, ասա Գիգոյին, հեծնի գնա, թող չը խնայէ, թող ճանապարհին սպանէ, միայն թէ տէրտէրին բերէ.....

— Տո՛ւ, թող մեր երկու մատենան էլ քաշեն, տանեն, ասում էր մի ուրիշը:

— Հանդիստ եղէք, ամիններ, ձեր քէֆը մի խանգարէք, ուր որ է, հիմի կը գայ ինձ պատկողը: Արդէն հրաւէր եղած է առաւօտից:

— Ապրիս, տղերք, զարկէք դահուլը, գոռացին ամեն կողմից:

— Կեցցեն մեր թագաւորներն ու թագուհիները, կեցցեն:

Այդ միջոցին մի քանի ձիաւորներ իջան Ամիրխանեցի դրան առաջ և մի վարդապետ ձիից ցած գալով, մտաւ հարսանեկան հանդիսականների օդան:

— Աստած օգնական, հայր սուրբ, վեր հրամեցէք, ասելով, ոտքի ելան բոլոր հանդիսականները և տեղ տւին Գետահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքի վանահօրը:

Ը.

Արդէն ժամանակն անցել էր, շտապեցին, հագցրին թագաւորներին և հարսներին, ճանապարհ ընկան եկեղեցի: Մեծ թափուր էր գնում նրանց հետ, Թէմրանի երիտասարդները, Արտաշի ու Աւագի ընկերակիցները, զինւած պատուում էին հարսնեւորների շուրջը, տարանջաներն էին կրակում, զարաբինաները դատարկում:

Մամօ բէգի բուրդ լրտեսները, անցածի ու դարձածի մասին, մանրամասն ամեն շուր հասցնում էին: Վարդապետի գալը կատաղեցրել էր նրանց, Փրթօն մանաւանդ անձի

միսն էր ուտում, այս ու այն կողմը հրամաններ էր արձակում:

Իսկ հարսնեւորները երգելով, պարելով, ծանր քայլերով առաջնորդում էին հարսներին ու թաւորներին դէպ եկեղեցի: Դեռ երիտասարդներից շատերը, կանգնեցնում էին տեղ տեղ թափօրը և դահուլի, գունդի ածած եղանակներով, հարս-աղջիկների հետ կաքաւում, ամուսնացողների պատւի համար: Հասակաւորները բոլորում էին, պարող երիտասարդների հունարը տեսնելու համար: Ժողովուրդը կիսւած էր, ծերուկները դեռ շարունակում էին հարսնետանը իրենց կերուխումը, իսկ երիտասարդները չէին ուզում անգամ հեռացնել իրենց հայեացքները բաղտաւոր ամուսնի վրայից:

Հասան եկեղեցի, վարդապետը կատարեց պսակը և հարսնեւորները աւելի ուրախ, սիրահարների թագերն ու պսակները տեսնելուն արժանացած, աւելի շատ տրամադրւած, աւելի մեծ աղմուկով դուրս եկան եկեղեցու բակից:

Կրկին սկսեցին պարերն ու պարերգերը, կրկին դուրդացրեց գիւղը տաքանջանների ու դարբինանների որոտումները, որը աւելի սարսափ էր ձգում Մամօ բէգի սրտում, կէցցէներն ու հուրանները թնդացնում էին օդը: Կամաց կամաց առաջ էր գնում հարսնեւորների թափօրը և ամեն քայլափոխին մի քանի երիտասարդներ ուտելիք, խմելիք և քաղցրեղէններ էին բաժանում հանդիսականներին:

Թափօրը դեռ չը հասած Ամիրխանենց դրանը, յանկարծ Փրթօն իւր ձիաւորների խմբով յարձակեց հարսնեւորների վրա, ճեղքեց հարս աղջիկների դասը, մի քանի զնտակներ արձակեցին այնպիսի հրացաններից, շփո-

թութիւն տաքածելով, ոռնատակ տալով մի քանի աղջիկներին, վրա հասաւ, մօտեցաւ Արտաշէսին, և սրով մի քանի թեթեւ հարած տալով, անդէն թաւօրին, խեց, քաշեց, թարքն արաւ Անահիտին, որն այդ ժամանակ փաթաթւած էր Արտաշէսի վզովը և հեռացան: Մինչ այդ, Փրթօն հրոսակները երեք աղջիկ էլ քաշել էին իրենց ձիաների գաւակը և չըջապաւելով յիսուն—վաթսուն ձիաւորով, հեռացել, սրընթաց արշաւանքով: Այդ միջոցին երիտասարդները առանց չփոթելու բոլորել էին Աննամանին ու Աւագին և նրանց պաշտպանել, գիտեհալով, որ թշնամու յարձակումը միայն նրա համար էր: Փրթօն կարծում էր, որ Արտաշէսի հետ գնացողը և նրան փաթաթողը՝ Աննաման էր, այդ իսկ պատճառով նրա վրա էր յարձակել: Հարսանեկան թանձր քողի տակ, խօսէր կարող զանազանել Անահիտին Աննամանից: Մինչև ձիաւորները շարժեցին, ձիաւորեցին, արդէն աւարառուները բաւական հեռացել էին գիւղից:

Թ.

Մինչև Թէմրանցի երիտասարդների Փրթօն խմբի ետեւից հասնիլը, սրանք կուրի էին բռնել վարդապետի ձիաւորների հետ և երկու կողմից արձակւած հրացանների ձայնը հասնում էր Թէմրան: Մինչև Թէմրանցիների հասնիլը, Փրթօն խումբը, արդէն քսանի չափ զոհ տալով, ետ էր փախչում: Թէմրանցիք չը կարողացան Փրթօն խմբի

կատաղի երիվարների ճանապարհը կարելի, նրանք սրարշաւ դիմեցին Մամօ բէգի ապարանքը: Թէև հեռակեցին Թէմրանցիք սրանց և ճանապարհին քսանի չափ զոհ ևս ընկան, բայց Փրթօն յաջողութեամբ ազատուցաւ, մտաւ Մամօի ապարանքը, ներս տանելով Անահիտին և երեք առևանգած աղջիկներին:

Կատաղել, առիւծ էր դարձել Արտաշէսը, չէին զսպում առևանգած աղջիկների նշանածներն ու եղբայրները: Ձիաւորների խումբը եկաւ, պաշարեց Մամօի ապարանքը, գոռում գոչումով և իրենց հարազատներին էին պահանջում: Մամօն հրամայեց ներսից հրացաններով պատասխանել հարսնետորներին: Հրացաններով էլ հարսնետորները նրանց պատասխանեցին, բայց Մամօի սպասաւորների հրացանները տապալում էին հարսնետորներին, իսկ վերջիններին հրացանները փշրում էին միայն ապարանքի լուսամուտների ապակիները:

Մի խումբ տղերք Արտաշէսի հետ բահերով, գերաններով աշխատում էին փշրել ապարանքի դուռը, բայց Քէալաշ քէհան այնպէս պինդ էր շինել տեւ, որ հեշտ չէր ջարդուել: Կէս ժամ շանցած ողջ գիւղը հաւաքուել էր ապարանքի շուրջը, մեծ աղմուկով, մեծ իրար անցումով դղրդացում էին ապարանքը: Մամօն, երկկողից ապարանքի խորքերը քաշած, հրամայում էր գնտակներ տեղացնելով, կոտորել գեաւուրներին: Այդ միջոցին ժողովուրդը կատաղած գոռում էր, այրել սառայր և սկսեցին. որքան որ հին դարման, խոտ կար գիւղում, հաւաքել, բերել դիզել ապարանքի շուրջը: Ամենից առաջ Մամօ բէգի խոտերին կրակ

տւին, յետոյ միւսներին, այնպէս որ քիչ ժամանակից ողջ ապարաքը շրջապատեց ծուխն ու բոցը և կրակը կաւալինութեան ներքին մասին:

Ապարանքը լողում էր բոցերի մէջ: Կանանցի մէջ ընկել էր վայնասունը: Ձիերը խրինջում էին իրենց ախոռում, գետինը դոփելով: Արտաշէսը անընդհատ, մի քանի ընկերներով, աշխատում էր կոտորել դռները, բայց չէր յաջողում: Յանկարծ քսանի չափ երիտասարդ քղեր, ներսից դռները բացին և այնպիսի ձեռքերում կրակելով դուրս եկան: Հէնց առաջին հարածով մի գնդակ հասցրեց Փրթօն Արտաշէսին, որն արդէն առաջուց սրի վերքերից արիւնաքամ եղած և սաստիկ յոգնած լինելով, իսկոյն ընկաւ, գլուխը թափկաւելով: Անմիջապէս մի գնդակով Աւագն էլ գլուխը Փրթօնին, որը նոյնպէս տեղն ու տեղը թաւալեց: Դրանից աւելի կատաղեցին տղերքը և վրա հասնելով կոտորարին քրդերին, ձեռքերից խլեցին զէնքերը և մտան Մամօ բէգի ապարանքը:

Կրակն արդէն ամեն կողմ տարածուել էր, կանանցում թշուառ հարձերից շատերը խեղդուել էին: Փրթօն դուրս գալուց սուռջ, տեսնելով, որ սխալած է եղել, Անմաննի փոխարէն Անահիտին է փախցրել, կատաղութիւնից սպանել, էր թէ թշուառ կոյսին և թէ հօրը՝ Մամօին ու պատահած հարձերին: Ապարանքի բոցերի մէջ մանող ամբօխը, սկսեց աւարել Մամօի կայքը, ազատել թշուառ հարձերին գերութիւնից, քանդել արդէն բոցերի մէջ կոլուած գրեհը:

Արդէն արշալոյսը շողջողում էր արեւելքում, խաւարն ու աղջամուղջը տեղի էր տալիս հետզհետէ լոյսին, կործան-

ւել էր Մամօի ապարանքը և դադարել էին սոսկալի բոցերը, մոխրակոյտը [Ժողնելու] իրենց յետքից, երբ ներքին բանալից դողդղալով դուրս եկաւ Անթառամը և որդու դիակի շուրջը խոնւած ամբոխի մէջ մտնելով, փուեց Արտաշէսի մարմնի վրա, հեկեկաց, համբուրեց ու մրմնջած.

— Դու քաւեցիր. հօրդ մեղքը քու կեանքովը, որդի, դու ազատեցիր ինձ և քու սիրելի քրոջը անօրէն Մամօյի ճիրաններից: Ես քու մահը չեմ սգալու, այլ պիտի թաղեմ կրծքիս մէջ սրտիս կսկիծը ու պիտի գնամ ալ ու կանանչ հագնիմ, որպէսզի ինձ տեսնեն ու քեզ նման որդիք չառ ծնեն հայ մայրերը:

Վ Ե Ր Զ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657782

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657781

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657780

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657779

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657778

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657777

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0657776

